

ŞEYHÜLİSLAM EBUSSUÛD EFENDİ FETVÂLARI IŞIĞINDA OSMANLI SÜNNİLİĞİ

Pehlul DÜZENLİ*

OTTOMAN SUNNISM WITHIN THE LIGHT OF SHEIKH AL-İSLAM EBUSSUUD EFENDİ'S LEGAL OPINIONS (FATWA)

Osman Gazi, a statesman, was the first figure to found the Ottoman State. Sheikh Edeballi, a sufi Muslim and Dursun Fakih, a Muslim scholar, were also important on this matter. Then its scholarly formation had continued to take form under the influence of Dawud-i Kayseri/Molla Fenari, Çivizâde/Ibn-i Kemal and Ebussuud Efendi. The period of Ibn-i Kemal and Ebussuud Efendi, was the most complex and controversial time. In that period, the complexity had been tried to be removed and popular - official culture had been shaped into Sunni form, which was Maturidi/Ash'ari thought, by the Ottoman State Power's wish and desire.

In this study, we examine this formation and transformation efforts especially in the light of Ebussuud Efendi's fatwas, who was one of the main characters in that time.

I- OSMANLI DİNİ DÜŞÜNCESİNİN OLUŞUM VE GELİŞİMİ

Bazı tarihçilere göre Osmanlı Devleti teşkilatı üç aşamaya ayrılmaktadır. Bunlar Orhan, II. Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman dönemleridir.¹ Devlet teşkilatının oluşum ve değişim geçirdiği bu devrelerde, düşünce hayatının da etkilenmesi kaçınılmazdır. Düşünce hayatı açısından bu dönemlerden Orhan dönemini aşiret dönemi anlayışının devam ettiği, II. Mehmet dönemini arayış, Kânûnî dönemini de olgunlaşma ve netleşme dönemi olarak tasnif etmek mümkündür.

Bu makalede, bu sürecin olgunlaşma döneminin etkili şahsiyeti olarak Ebussuud Efendi'nin² fetvâları ışığında dînî düşüncenin problemleri ve bunlara yönelik önerilen çözümler tespit edilmeye çalışılacaktır. Osmanlı dînî düşüncesinin, medrese ve tekke merkezli oluşu sebebiyle de itikâdî konular ile tasavvufî meseleler üzerinde durulacaktır.

* Laleli Camii İmam-Hatibi, Eminönü/İstanbul. erist67@yahoo.com

¹ Köprülü, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ankara, 2004, s. 23.

² 897/1491 yılında İskilip'in Müderris köyünde doğdu. Başta Müeyyedzâde olmak üzere devrinin sayılır alimlerinden tahsil gördü. İstanbul, Çankırı ve İnegöl'de çeşitli medreselerde müderrislik yaptı. Bursa Sultâniyesi'ne nail olduktan sonra Bursa ve İstanbul kadılığı ve Rumeli sadrı, 952/1545'te de müfütü oldu. Osmanlı kanunlarını şer'ileştirdi. Bir günde 1413 fetvâ verdiği olmuştur. 982/1574 yılında vefât etti. Kendi el yazısıyla Fetvâ numûneleri için bkz. (*Sâlnâme*, s. 376-385).

A- ULEMA

Osmanlı dînf düşüncesinin oluşum dönemindeki etkin tarafların "ulema", "fukara" ve "ümerâ" şeklinde üç sınıftan oluştuğu görülmektedir.

Osmanlı ilmiyesi Âhî şeyhi Şeyh Edebalî'nin³ riyasetinde Dursun Fakih⁴ ile başlamış, vahdet-i vücudculuğu ile bilinen Davûd-i Kayserî (ö.751/1351) ve yine aynı çizgideki Molla Fenârî (ö.828/1424) ile devam etmiştir.⁵ Yıldırım Bayezid döneminde (1389-1403) ilk talebe kanunnâmesi çıkarılmış,⁶ Fatih Sultan Mehmed zamanında da (1451-1481) medreseler mertebelere ayrılmıştır.⁷

İlk Osmanlı medreselerinde okutulan dersler mahiyet itibariyle Selçuklu medreselerinde okutulan derslerin aynı veya az farklı devamı idi.⁸ Kitapları en çok okunan alimler de İbn Hâcib (ö.646/1248), Taftâzânî (ö.792/1389) ve Seyyid Şerif Cürcânî (ö.816/1413) gibi alimlerdir.⁹

Osmanlı ilim geleneğinin ise Râzî (ö.606/1209-10), Birgivî (ö.981/1573), Müeyyedzâde (ö.922/1516) ve Devvânî (ö.924/1518) ekolu üzerine kurulmuş, ancak bunlardan Râzî ve Birgivî ekolünün dışında kalanlar tutunamamıştır.¹⁰ Birgivî ekolu, Kadızâdeliler ile devam ederken, Râzî ekolu ise Molla Fenârî, İbn Kemal (ö.940/1533) ve onun öğrencisi Ebussuûd Efendi (ö.982/1574) ile devam etmiştir.¹¹

Başlangıçta tekke ile yan yana hatta birlikte hareket eden Osmanlı medresesi, XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra tekke İslâmına karşı belirli bir mücadelenin içinde olmuştur.¹² Ancak Osmanlı medresesinin, Osmanlı dînf düşüncesinde, resmî devlet İslâmı ile entellektüel zümrenin İslâm anlayışına yön verdiği, bunun dışında tekke ve halk arasında etkili olamadığı görülmektedir.¹³

XVI. yüzyılın ilk yarısında (1500-1566) iyice günyüzüne çıkan bu karşılaşmada, ilmiye mensuplarının, bir kısım tasavvufî konularda meşâyih'ten farklı düşünmekle birlikte, yine de genel manada tercihlerini tasavvuftan yana koydukları çeşitli araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir.¹⁴

B- FUKARA

Başlangıcından XVI. asra kadarki dönemde Osmanlı topraklarında etkin olan tasavvufî hareketlerin, Vefâlik, Babalık, Rum Abdalları (Abdâlân-ı Rum)¹⁵, Bektaşî-

³ Aslen karamanlıdır. Osman Âzî'nin kayınpederi. Şer'î ilimleri Şam'da tahsil etti. Ebu'l-Vefâ tarikatına mensub bir sûfi idi. 726/1325 de 120 yaşında vefat etti. (Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'maniyye fi Ulemâ'î'd-Devletü'l-Osmâniyye*, İstanbul, 1985, I, 20-21; Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 211).

⁴ Aslen Karamanlıdır. Edebalî'nin öğrencisi ve damadıdır (Taşköprüzâde, *Şekâik*, s. 21).

⁵ Baltacı, Cahit, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İst., 2005, s. 153.

⁶ Baltacı, a.g.e., s. 154.

⁷ Baltacı, a.g.e., s. 155.

⁸ Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İst., 1984, s. 42.

⁹ Bilge, a.g.e., s. 43.

¹⁰ Ocak, Ahmet Yaşar, "İbn Kemal'in Yaşadığı XV. ve XVI. Asırlar Türkiye'sinde İlim ve Fikir Hayatı", *Şeyhülİslâm İbn Kemal Sempozyumu*, Ankara, 1989, s. 30-32.

¹¹ Ocak, a.g.m.k., s. 31-32.

¹² Ocak, Ahmet Yaşar, "Din ve Düşünce", *Osmanlı Medeniyeti*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İst., 1999, I, 111, 112.

¹³ Ocak, "Din ve Düşünce", a.g.e., I, 11-113.

¹⁴ Öngören, Reşat, *Osmanlılarda Tasavvuf*, İstanbul, 2000, s. 342.

¹⁵ Ocak, Ahmet Yaşar, *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul, 1983, s. 1.

lik¹⁶, Haydarîler, Işıklar, Torlaklar¹⁷, Melâmîlik, Kalenderîlik, Hurûfîlik, Mevlevîlik, Kızılbaşlık, Râfizîlik, Safeviyye¹⁸ ve Yesevîlik olduğu görülmektedir. Bu tarikatlardan, Mâveraünnehir, Harizm, Irak gibi bölgelerde ve özellikle şehir muhitlerinde gelişenler sünnî eğilimli idiler. Buna karşılık, Horasan, Azerbaycan gibi eski İran kültürünün yahut Orta Asya'nın şehirlerden uzak yerlerinde eski Türk inançlarının hakim bulunduğu sahalardaki tarikatlar ise, daha ziyade gayri sünnî bir mahiyet arz ediyorlardı.¹⁹

C- ÜMERA

Osman Gazi (ö.727/1326)'den beri kendini, gaza, cihad yahud îlâ-yı kelimetullah ve Rafizilikle mücadeleyi²⁰ kendilerine misyon olarak seçen Osmanlı sultanları, başlangıcından beri kendilerini ulema ve fukara sınıfı arasında bulmuş, şehzadelik dönemlerinde bu iki zümreden birinin elinde yetişmiş, devletin yönetiminde de etkisi altında bulunduğu sınıfın anlayışını esas almışlardır. Nitekim Osman, Orhan (ö.761/1360) ve I. Murad (ö.790/1389), bu sûfilerle çok sıkı bir işbirliği içinde olmasına karşın,²¹ Yıldırım Bayezid zamanından itibaren bu ilişkiler değişmeğe ve daha çok ulema çevreleri ile yakınlık kurulmağa başlanmıştır.²² Bir diğer tespite göre bu dönem, bir yandan Abdâlân-ı Rum olarak tanımlanan dervişlerin heterodoks İslâmı yaşadıkları, diğer taraftan ise Osmanlı Beylerinin sünnî İslâm siyasetini uygulamaya başladıkları bir devirdir.²³

Bununla beraber, Osmanlı hükümdarları, fukara veya ulemadan hangisinin etkisi altında olursa olsun, her zaman genel prensip olarak, hayatın bütün vechelerinde şer'î hukukun icaplarına uymaya özel bir dikkat göstermiştir.²⁴ İlk Osmanlı sultanları hukuki kuralları koyarken, hatta önemli politik kararlar alırken fakihlere danışmışlar, daha sonra aynı amaç için Şeyhülislamlık makamını kurmuşlardır.²⁵ Nitekim Osman Gazi Tanrı buyruğuna aykırı bulduğu örfî vergileri, kurduğu ilk pazarda kaldırdığı²⁶ gibi, Orhan Gazi de, bastırıldığı ve Osmanlı'nın ilk parası olan sikkenin bir tarafında kelime-i şehâdet ile ilk müslüman halifeleri olan Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali'nin isimlerine²⁷ yer vermiş, yaptığı işlerde de dönemin kadılarına danışmıştır.²⁸ Murad

¹⁶ Ocak, Bektaşî Menakibnameleri, s. 2.

¹⁷ Dalkıran, Sayın, *İbn Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, İst. 1997, s. 19.

¹⁸ Dalkıran, *a.g.e.*, s. 17-21.

¹⁹ Ocak, Ahmet Yaşar, "Anadolu / Tasavvuf ve Tarikatlar" *DİA*, III, 113.

²⁰ bk. Ocak, "Din ve Düşünce", *a.g.e.*, I, 161-162.

²¹ Ocak, "Din ve Düşünce", *Osmanlı Medeniyeti*, I, s. 128.

²² Ocak, "Din ve Düşünce", I, s. 111.

²³ Oğuzoğlu, Yusuf, "Osmanlı Kuruluş Dönemi Müesseselerindeki Sivil Karakter ve Devletin Gelişmesi Üzerindeki Etkisi (1299-1402)", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, Ankara, 1999, VII, VII, 24.

²⁴ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, Ank., 1992, I, 11; Akyüz, Vecdi, *Osmanlılarda Din Devlet İlişkileri*, İstanbul, 1999, s., 97, 99.

²⁵ Akyüz, *a.g.e.*, s., 104.

²⁶ *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Atsız), İst., 1992, s. 25-26.

²⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1988, I, 125.

²⁸ *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s. 40.

Hüdâvendigâr ise, Kosova meydan muharebesinde yaptığı duada benzer inanç, duygu ve heyecanı dile getirmiştir.²⁹

Devletin sınırları ile birlikte nüfusunun artması, halk arasında ki düşünce gruplarının çoğalması ve kimilerinin büyük halk kitlelerine sahip olmaları, Osmanlı sultanlarını, alışlagelen politikaların dışında yeni politikalar geliştirmeye zorlamıştır ki, bu da merkezîyetçi bir yapıya geçiştir. Ne varki bu merkezîleşme politikası, özellikle göçebe ve konargöçer Türkmen zümrelerini rahatsız etmiş, bu rahatsızlık çeşitli tarikat gruplarına da yansımış ve iç isyanlar baş göstermiştir. Esasen Osmanlı Devletindeki tarikat-şeriat tartışmalarının temeli de bu sosyal ve siyasal sebeplerdir.

II- OSMANLI DÜŞÜNÇESİNDE OLGUNLAŞMA VE İSTİKRAR: EBUSSUÛD EFENDİ DEVRİ

Osmanlı dînî düşüncesinin olgunlaşmasında şüphesiz Ebussuûd Efendi'nin ayrı bir yeri vardır. Fetvalarından anlaşıldığı üzere o, bu çalışmaları kendisinden önceki Şeyhülislâmlardan özellikle de Çivizâde³⁰ ve İbn Kemal'den³¹ devralmış, onların başlattıkları faaliyetleri daha bir olgunlaştırarak yerleşik hale getirmeye çalışmıştır.

Bunlardan özellikle İbn Kemal, akaid-kelam alanında klasiği yeniden derleyerek güncelleştirici bir üslup ile 9 adet risale telif etmiş, kelam tarihinin hemen her konusuna temas etmiş, Râfızîler ile İran Şahı'na gönderdiği mektup ile de güncel konuları ele almıştır.³² İbn Kemal bu çalışmalarında Mâtürîdî (ö.333/944), Bâkullânî (ö.403/1013), Cüveynî (ö.478/1085), Gazâlî (ö.505/1111), Râzî, Âmidî (ö.631/1233), Teftâzânî, Cürcânî, Beydâvî (ö.685/1286), Nesefî (ö.537/1142), Tûsî (ö.672/1273), İbn Sina (ö.428/1037), Ebu Haşim (ö.321/933) gibi şahsiyetlerin görüş ve eserlerinden yararlanmıştı.³³ Dolayısıyla onun düşünce hayatında bu şahsiyetlerin izleri bulunmaktadır.

İbn Kemal'in eserlerinde düşünce hayatı ile ilgili temel meselelerin küfrü gerektiren sözler, Râfızîler, sahabeyi aşağılama ve sövme (sebb) etme, zındıklar, tasavvufta raks-devran ve özellikle Muhyiddin İbn Arabî olduğu görülmektedir.³⁴ Sebb konusunda telif ettiği risalesinde, bu konunun daha önce yeterince incelenmediğini, dolayısıyla bu konuda bir yorum boşluğu bulunduğunu belirterek, kendisinin bu ihtiyaca binaen

²⁹ Mehmet Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-Numâ*, (nşr. Unat, Fâik Reşid Köymen, Mehmed A.), Ankara, 1995, I, 287; Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, (Haz., İsmet Parmaksızoğlu), Ankara, 1999, I, 182-183.

³⁰ Çivizade Mehmed Efendi, 881/1476-77'de doğdu. Çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra, Mısır kadılığı, Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinden sonra 1539'da şeyhülislâm oldu. Üç yıl, dokuz ay bu makamda görev yaptı. Vakf-ı nukûd meselesi başta olmak üzere, daha çok tarikat erbabı aleyhine verdiği fetvalarla ünlendi. (İpşirli, Mehmet, "Çivizade Muhyiddin Mehmed Efendi", *DİA*, VIII, s. 348) Ebussuûd Efendi fetvalarında İbrahim Gülşeni vesilesi ile konu olmuştur.

³¹ Edirne doğumludur. Kemal Paşazâde Süleyman beyin oğludur. İbn Kemal lakabıyla meşhurdur. Devlet idaresi ve askerlikte bulunduktan sonra ilmiye sınıfına girdi. Hatibzâde ve devrinin diğer ileri gelen ulemâsından ilim tahsil etti. Edirne ve Üsküp'de müderrislik, Edirne kadılığı ve Anadolu kazaskerliği yaptıktan sonra 932/1525 yılında Müftülük makamına tayin edildi. İlmî şöhretinden dolayı kendisine "Müftî's-Sakaleyn" ünvanı verildi. 940/1533 yılında vefat etti. Kabri İstanbul dışında Mahmut Çelebi zâviyesindedir. Toplam fetvâ ile ilgili görev süresi sekiz senedir. Fetvâ numûneleri için bkz. (Sâlnâme, s. 346354).

³² Dalkıran, *a.g.e.*, s. 75.

³³ Dalkıran, *a.g.e.*, s. 76.

³⁴ Dalkıran, *a.g.e.*, s. 81-104, 176-184.

risalesini telif ettiğini belirtmiştir.³⁵

Bu ve benzeri olaylar, Osmanlı dîni düşüncesinin en problemlî döneminin Kanunî dönemi olduğunu göstermektedir. Bu dönemde kimi hareketlerin ortadan kaldırılmasına çalışıldığı gibi, kimi hareketlerin de ıslahına çalışılmış, bir yandan devletin kanun, kural ve kurumlarını kemale erdirmeye çalışırken, bir taraftan da özellikle Şeyhülislam İbn Kemal ile başlayan, dîni düşüncenin tashihi ve tekmili çalışmalarına Ebussuûd Efendi ile devam edilmiştir. Bu meyanda çeşitli eserler yazılıp, fetvalar yayınlandığı gibi, içkili, çalgılı gizli tarikatlarla karşı cephe alınmış ve içlerinde Kâdirî, Rufâî, Mevlevî, Bektâşî ve Nakşibendî gibi büyükleri de bulunan on iki tarikattan başkası yasak edilmiştir.³⁶

III- FETVALARA KONU OLAN PROBLEMLER

Çalışmamızın mihrini teşkil eden Ebussuûd Efendi fetvalarına konu olan dîni zümreler, şahsiyetler ve konuların da şunlar olduğu görülmektedir: Şehzâde Bayezid dönemi ayaklanmaları, Hallâc-ı Mansûr, İbrahim Gülşenî, Bedreddin Simavî, Karamanlı Şeyh, Oğlan Şeyh, İbn-i Arabî, Hâkim İshak, Hubmesihçiler, Kızılbaşlar, Halvetîler, Aşıklar, Şîlik, ilhad ve zındıklık, elfâz-ı küfür, tasavvufî ve itikâdî konular.

A- AYAKLANMALAR

Fetvâlarda Şehzade Bayezid döneminde cereyan ettiği belirtilen ayaklanmalar vardır ki bunlar genelde Kalenderî ayaklanmalarıdır. Bu ayaklanmalar ile ilgili olarak geçen fetvada, bu kişilerin "*sultân-ı âdil tâ'atından hurûc edip, bazı kılâ'a müstevlî olup, asker cem' edip, bazı bilâd ehline mal salıp cebr ile alıp, kütâle mübâşeret eyleseler*" diyerek suçları belirtilmiş, böylece "bâğî" hukuku kapsamına alınmış ve bunlarla savaş hakkında "*helâldir, nass-ı Kur'ân-i 'Azîm ile sâbit olmuştur. Hükm-i şer'îdir ve icmâ-i sahâbe-i kiram dahi anın üzerinedir. Kütâle kâdir olanlar kütâle, olmayanlar kelâm-ı hak ile ve du'â-i hayırla, ref-i fitne ve fesâda sa'y etmek vâcibdir*"³⁷ denilmiş, bunlara yataklık edenler hakkında "*malla ve keaville ve fi'l ile mu'avenet edenler, cem'iyetlerinde olmayacak darb-i şedîdden sonra, ve tevbe-i sahîhaları ve salâh-ı halleri zâhir oluncaya değin hapis lâzımdır*" denilmiştir. "*Bunlara kılıç çekmek helâl değildir*" diyerek bu savaşa karşı çıkanlar hakkında da "*Kur'ân-i Azîmin nass-i kat'îsinî inkâr edip, ve icma'-i sahâbe-i izâma muhâlefet etmekle kâfir olup, katilleri helâl olur*"³⁸ fetvası verilmiştir.

B- ŞAHSİYETLER

Fetvalarda geçen şahsiyetlerin başında Hallâc-ı Mansur³⁹, İbrahim Gülşenî⁴⁰,

³⁵ Özer, Salim, *İbn Kemal'in İslâm Hukuku Alanındaki Araçça Yazma Risaleleri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1991, s. 308.

³⁶ Müslümanlık ve Kur'an ı Kerim'den Ayetlerle İslâm Esasları, (Eklerle yayına hazırlayan, Turhan Yörükân), Ank., 2002, s. 159-160.

³⁷ Düzdağ, Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvâları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İst. 1983, s. 191; velî-1, vr. 224b.

³⁸ Düzdağ, a.g.e., s., 191; velî-1, vr. 224b-225a.

³⁹ Ebu'l-Muğis el-Hüseyn b. Mansur el-Beyzâvî. 244/858 yılında İran'ın Fars eyaletinde bulunan Beyza'nın kuzeydoğusundaki Tûr'da doğdu. Sehl et-Tüsterî, Cüneyd Bağdatî, Amr b. Osman el-Mekkî, Ebu'l-Hüseyn en-Nurî gibi dönemin ileri gelen tarikat büyüklerine öğrencilik yaptı. Sonunda Abbasiler'e karşı ayaklanmış olan Karmatiler'le gizlice mektuplaştığı, "enelhakk" sözüyle uluhiyet iddiasında bulunduğu, haccın farziyetini inkâr edip, yeni bir hac anlayışı ortaya koyduğu şeklindeki çeşitli iddialar gerekçesiyle 309/922 tarihinde Bağdat'da idam edilmiştir. (Uludağ, a.g.e., XV, s. 378)

Muhyiddin Karamânî⁴¹, Bedreddin Simâvî⁴², Oğlan Şeyh⁴³ ve İbn Arabî⁴⁴ gibi şahsiyetler gelmektedir.

1- Hallâc-ı Mansur

Dinî siyasî sebeplerle idam edilen⁴⁵ Hallâc-ı Mansûr konusunda İslâm alimleri Hallâc'ı haklı bularak savunanlar, kafir ve zındık sayarak şiddetle reddedenler, mazur görüp acıyanlar ve hakkında bir hüküm vermekten sakınanlar olmak üzere dört kısma ayrılmışlardır.⁴⁶ Şeyhülislam İbn Kemal Hallâc'ı savunurken⁴⁷ Ebussuûd Efendi idam hükmünü yerinde ve haklı bulmuştur. Nitekim o, Hallâc'ın idamını eleştiren ve iddialarını savunan bir imam için "*Mansûra lâzım olan lâzımdır*" şeklinde cevap vermiş ve böyle bir imamın arkasında kılınmış olan namazların iade edilmesi gerektiğini söylemiştir.⁴⁸

2- İbrahim Gülşenî

Osmanlı döneminde fikir, yorum ve tavırlarından dolayı tepki gören tarikatlardan birisi de Gülşenîye'dir. Bu tarikat mensupları vahdet-i vücud anlayışını benimsediklerinden hem ulema hem de merkezi yönetimce zındık ve mülhid telakki ediliyorlardı. Şeyhülislam Çivizade Muhyiddin Mehmed Efendi Mısır kadısı iken Gülşenîler aleyhinde verdiği bir fetvasında onların sapık, mülhid ve zındık olduklarını, kestikleri hayvanların yenmeyeceğini, imamlıklarının caiz olmadığını beyan edince

→ →

⁴⁰ Halvetiye-Gülşenîye tarikatının kurucusu, şair. Amid'de (Diyarbakır) dünyaya geldi. İlim tahsilini Tebriz'de tamamlamıştır. Seyyid Yahya-yı Şirvânî'nin halifelerinden Dede Ömer'in gözetiminde sürdürdü ve halifesi oldu. Bir ayaklanma iddiası ile İstanbul'da yargılandı ve beraat etti. Gülşenî, tasavvufî hayatında Muhyiddin İbnü'l-Arabî ile İbnü'l-Fârız'dan etkilendiği gibi, Mevlana ve Yunus Emre'nin de etkisinde kalmıştır (Azamat, Nihat, "İbrahim Gülşenî", *DİA*, XXI, s. 301-304)

⁴¹ İbrahim Gülşenî'nin halifelerindendir. (Kara, "Gülşenîye", *a.g.e.*, IV, s. 258)

⁴² Bedreddin Simavî, Edirne yakınlarında, bugün Yunanistan topraklarında bulunan Simavna kasabasında doğdu. Doğum yılı olarak 740/1339 ile 770/1368 yılları arasında muhtelif tarihler söylenmektedir. İlk tahsiline babasının yanında başlayan Bedreddin, İbn Hacer el-Askalânî'den ders okumuştur. Ahlatlı Şeyh Hüseyin'in yanında seyr-i sülukunu tamamlayıp, şeyhinin vefatı üzerine yerine şeyhlik makamına geçti. Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal ile ayaklandı, yakalanarak 1420'de Serez'de idam edilerek burada defnedildi. Ayaklanmaya katılan Börklüce Mustafa bir hıristiyan mühtehidisi, Torlak Kemal ise bir Yahudi mühtehidisi. Ayrıca Börklüce Mustafa, Hıristiyanlıkla Müslümanlık arasında bir dînî syncresisme'den yana olduğunu ve paylaşmada eşitlik fikrini savunduğunu belirterek meseleyi biraz daha açığa çıkarmaktadır. Üç kitabı din arasında böyle bir telifçi yaklaşım, Osmanlı tarihinde ilk defa gündeme gelmekte olup, bunun devamı, XVI. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman zamanında görülecektir. (Ocak, "Din ve Düşünce", *a.g.e.*, I, s. 138-139)

⁴³ 914/1508 tarihinde Aksaray'da doğdu. Bayramî-Melamî kutbu Pir Ali Aksarayî'nin oğludur. Tarikat mensupları arasında aşk yolunda hayatını verdiği için Ma'sukî, babası şeyh olduğu için Çelebi Şeyh, halk arasında ise genç ve güzel olduğundan Oğlan Şeyh diye tanınır. Çok genç yaşta İstanbul'a gelerek irşad faaliyetlerine başlamıştır. Vaazlarındaki bazı şatahatlardan dolayı şikayetlere konu olmuştur. Padişah divanında kurulan mahkemede yargılanarak 935/1529'da İstanbul'da idam edilmiştir ("İsmail Ma'sukî", *DİA*, XIII, s. 112-113)

⁴⁴ Muhyiddin İbnü'l-Arabî Endülüs'te, Mursiya şehrinde 560/1165 yılında doğmuştur. İlk tahsilini İşbiliye'de tamamladı. 577/1182 yılında İbn Rüşd ile görüştü. Şekkaz, Lahmî, Ureynî, Martilî, İbn Cübeyr isimli şeyhlerle birlikte oldu. Uzun seyahatler sonunda, 617/1220 yılından itibaren Şam şehrine yerleşti. 638 tarihinde vefat etti, orada defnedildi. Vahdet-i Vücut nazariyesi ile meşhur oldu. (Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İst. 1997, s. 261-263.)

⁴⁵ Uludağ, *a.g.e.*, XV, s. 378.

⁴⁶ Uludağ, *a.g.e.*, XV, s. 380.

⁴⁷ Uludağ, *a.g.e.*, XV, s. 380.

⁴⁸ Düzdağ, *a.g.e.*, s. 192 ; Fetavâ Ebussuûd, İsmihan Sultan, 216, vr. 117a-b.

sıkıntıya sebep olan bu mesele Ebussuûd Efendi'ye arzedilmişti.⁴⁹ İddianamede, Çivizade'nin fetvası delil gösterilerek Gülşenî ve müridlerinin zındıklık ve mülhidlikleri üzerinde durulmuş, haklarında "Anların imâmetleri câiz değildir, ve anlara i'tikâd eylemek hatâdır, ve ana mensub olanlar dâll ve mudill ve zebîhaları haramdır" hükmü verilmiş, karşı görüş olarak onun ehl-i sünnetten olup, "âbid ve zâhid ve ehl-i takvâ ve hak yolunda âşik ve sâdik" birisi olup, "müslümanları hevâ-i nefse tâbi' olmadan nehy edip, şer'-i serîf muktezâsı ile 'amel eyleyip, selef-i sâlihîn tarîki üzre halkı doğru yola irşâd eylemekte cidd-ü himmetin sarf eder kimse" olduğu savunulmuş, bu arada Kanunî'nin onunla ilgili müspet tavrı örnek olarak gösterilmiş, Çivizade iddiasına karşı da Çivizade'nin yalnızca Gülşenî değil İbn Arabî, İbn Fânîz, Molla Hüdâvendigâr gibi diğer tasavvuf büyükleri hakkında da iyi düşünmediğini, dolayısıyla fetvasının delil olamayacağı görüşü savunulmuştur. Ayrıca, "bu tâifenin içinde hod zâhiri ve bâtını şer'i şerîfe muvafık, sünnî ve dindar ve ehl-i sülûke ve perhizkâr nice 'âbid ve zâhid ve âlim ve nâsih mü'min ve müttaki kimseler vardır... Eğerçi ol'azîze mensub geçinenlerin arasında mülâhide var ise, anlara ne i'tibar" görüşlerine yer verilmiş, "zâhir-i şer'a muhâlif kavilleri ve fi'illeri olmayan halîfelerine ve muhiblerine ve müridlerine sâ-i zan etmek lâyük değildir" sonucuna varmışlardır. Ebussuûd Efendi bu meseleyi, "Ehl-i sünnet ve cemâ'at i'tikâdı üzre olup, şer'i şerîf muktezâsınca 'amel edip, selef-i sâlihîn tarîkine sâlik olan kâinen mâ kân maktûbdür. Şeyh İbrâhimlidir demekle anlara dahi ta'arruz câiz değildir"⁵⁰ şeklinde kısa olarak cevaplandırmış, iddialara detaylı cevap vermeyerek de adeta idare-i kalam etmiştir.

3- Muhyiddin Karamânî

Ebussuûd Efendi bu fetvasında İbrahim Gülşenî'yi aklamış ise de, Edirne'de bulunan halifesi Muhyiddin Karamânî'yi İstanbul'a getirterek muhtemelen kendisinin tayin ettiği ulema heyetinin önüne çıkarmış ve yapılan sorgulama sonucunda onu zındıklık ve ilhad suçundan mahkum etmişti. Bu karar şeyhin idamı ile sonuçlanmıştı.⁵¹ Ebussuûd Efendi'nin bu fetvasının soru kısmında yer alan ayrıntı ve ifadeler, bu meselenin halk arasında büyük tartışmalara sebep olduğunu, bundan dolayı da konunun bütün yönleriyle tahlilinin gerektiğini göstermektedir. Ebussuûd Efendi'ye sorulan soruda, bu idamın gerekçeleri istenmiş, o da, idam gerekçeleri ile ilgili olarak: "Zaruriyyat-ı dinden olub nusûs-ı kâtı'a ile sabit olan ahkâm-ı şer'atı şerîfeyi inkar eylemek ile zındık idüğü ve Hazret-i Rasûlullâh sallelâh-u aleyhi ve sellem cenab-ı refî'lerini izdirâ ve tahkîr ile zikir etdüğü tarîk-i şer ile sabit olduğu için katl olunmuşdur"⁵² diyerek Karamânî'nin zındıklığı üzerinde durmuştur. Bunun üzerine "Zındık olanın ve sebbedenin İslâm'ı ve tevbesi İmâm-ı Azam katında makbul olub katlden halas olur. Şahs-ı mezkûr mirâren tecdîd-i iman ve tevbe etmiş iken halas olmadığının bâisi nedir?" denilerek konu başka bir mecraya çekilmiştir. Ebussuûd Efendi cevap olarak bu tevbelerin tutuklandıktan sonra meydana geldiğini, bunun ise geçersiz olduğunu, ayrıca konunun "sebb" olduğu, sebb konusunda ise İstanbul hakimlerinin mezhepler üstü hareket ederek taviz vermemele-ri gerektiği hususunda ferman bulunduğunu "kudât-ı memâlik-i mahmiyye umûr-i dinde

⁴⁹ Kara, "Gülşeniyye", a.g.e., IV, s. 258.

⁵⁰ Düzdağ, a.g.e., s., 192-193; Fetâvâ Ebussuûd, İsmihan Sultan, 216, vr. 111b-112a; Mecmûa, Esad Ef., 3783, vr. 266a; Veli b. Yusuf, Mecmûatü'l-Fetâvâ, İc. Mft. Ktp. no: 178, vr. 229b.

⁵¹ Kara, "Gülşeniyye", a.g.e., IV, s. 258.

⁵² vefî-1, vr. 228b.

mübâlât etmeyenlerin tevbelerine itibar etmeyüb, sair eimme mezheblerince katillerine hüküm etmeğe memur ve mezunlardır" diyerek kaydetmiştir. Müstefti burada yine Hanefi mezhebini esas almış bir devletin mahkemesinin, mezhep dışına çıkmasını sorgulamakta, Ebussuûd Efendi ise bazı detaylara yer verdikten sonra "...Hüküm eden hâkim Hanefî olmak zarar eylemez... Meşâhîr-i kütüb-i fetâvâda fetvâ bunun üzerinedir" diyerek cevabını bağlamıştır.

Müstefti bundan sonra, mahkemedeki şahitlikler üzerinde durmuş, sözlerin farklı zamanlarda ve farklı yerlerde söylenmiş olması yanında, aradan uzun zaman geçmesi (murur-i zaman) açısından konuyu sorgulamış, Ebussuûd Efendi de yargı usulü açısından detaylı bir şekilde bu sorulara cevap vererek, verilen kararın haklılığını ve hukuka uygunluğunu ispata çalışmış, "Bu hususda bazı kimesneler ulemâ taassub etdiler, zulmen katl etdiler deseler" diyerek alimleri itham edenler hakkında da, şu fetvayı vermiştir: "Eğer ol kimesneler ol şahsın meslekini hakk itikad edüb ulemâ sülûk ettikleri tarîk-i hakki zulm itikad etdiler ise zındıklardır, tevbeleri kabul olunmaz, reislerini ahz kendülerini ahz hükmünde ve cemî'an katl olunmak lâzımdır. Eğer öyle itikad etmeyüb amma şer'le zuhur eden umurun mucibi katl etmek zulumdür derler ise kâfirlerdir, zevceleri bâinlerdir, imana gelmezler ise katilleri mübahdır. Eğer böyle demeyüb şuhud gayri vâk'î zulmen ve taassuban şehâdet etdiler derler ise tezkiye u ta'dil olunub şeriat-ı şerife kabul etdikden sonra anlara ta'n etmeke ta'zîr-i belîğ ve habs-i medîd lâzım olur⁵³".

4- Bedreddin Simâvî

Ebussuûd Efendi fetvâlarında, "sâir kefere gibi adın anmayıp lâ'net etmeyip kendi hâlinde olan müslüman kâfir olmaz⁵⁴" diyerek Şeyh Bedreddin'den yana tavır koymuştur. Bununla birlikte Bedreddin adına ortaya çıkan sapık tarikatlar hakkında sert tavır koymaktan çekinmemiştir. Nitekim, bir nâibin, Bedreddin dervişlerini evlerine konuk eden Sünniler hakkındaki tazir cezası uygulaması ile ilgili olarak "Bed-namlık ile meşhûr olan Semâvenli (Simavlı) tâifesinden ise, anlara meşrûdur. Amma konağı tâ'zîr olunup cerî me alınmak meşrû' değildir⁵⁵" demiştir. Ayrıca, Bedreddinî adı ile anılan bazı sapık tarikatların, "şurb-i hamr etdüklerinde biri birinin hatunların icazetleri ile tasârruf" etmek gibi gayr-i meşru davranışları hakkında da "katl lâzımdır⁵⁶" demiştir.

5- Oğlan Şeyh

Vaazlarındaki şatahatlarından dolayı⁵⁷ mahkemeye çıkarılarak idam edilen Oğlan şeyhin duruşmasında yer alan Ebussuûd Efendi bu mahkeme hakkında şu notları düşmüştür: "Anın katli emrinde fakir hadd-i mu'taddan haric tevakkuf ve teenni etmişimdir. Merhum Mevlan Şeyhi Çelebi ilhadına hüküm ettikten sonra iki üç meclis dahi tevakkuf edüb asla tevcihe mecal kalmayub ihtimal munkati olmayınca hüküm olmamışdır...⁵⁸" Fetvâlarında da "Oğlan Şeyh, zulmen katledildi" diyenlerin iddialarına cevap vermiş ve bu iddiada bulunanlar hakkında "anın mezhebinde ise katl olunur⁵⁹" demiştir. Yine Fetvalarda "aşıklar" diye bir zümreden söz edilmektedir ki muhtemelen bunlar da bu zümre ile

⁵³ Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 228b-229a; Fetâvâ Ebussuûd, İsmihan Sultan, 216, vr. 110a-111a.

⁵⁴ Düzdağ, a.g.e., s., 193; Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 221b-212a.

⁵⁵ Düzdağ, a.g.e., s., 193

⁵⁶ Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 221b; Düzdağ, a.g.e., s., 193

⁵⁷ Bk. Öngören, a.g.e., s. 293-294; "İsmail Ma'suki", DİA, XIII, s. 114.

⁵⁸ Atâî, Haddîku'l-Haddîk, s. 88.

⁵⁹ Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 229b; Fetâvâ Ebussuûd, İsmihan Sultan, 216, vr. 112b; Düzdağ, a.g.e., s., 196

ilgili olsa gerektir: "Aşıklar Müslüman mıdır, kâfir midir? el-Cevab: Namazın farziyyetine mu'tekid olmayub müstehillen terk etmeke ve bizüm namazımız kılınmış kâfirlerdir ve küfürlerinde şübhe eden dahi Müslim olmak ba'iddir"⁶⁰, diğer bir fetvâda da: "Zeyd-i vâiz aşıklara sadaka vermek câiz değildir ... fâsiddir dedügin Amr âşık istimâ edüb dahi hâşâ okuduğu ve yazduğı kitaplara kendüye el-iyâz-ü billâh ve kelâm-ı kadîme la'net dese mezbûr aşka şer'an ne lâzım olur? Beyân buyurulub müsâb oluna. el-Cevab -Allah-u a'lem- : Asla te'hîrsiz katl lâzımdır"⁶¹ diyerek, bu isimle ortaya çıkan zümrenin düşünce ve davranışları ile, bu düşünce ve davranışta olanların hükümlerine yer verilmiştir.

6- İbn Arabî

Osmanlı düşünce tarihini en fazla etkileyen şahsiyetlerden birisi de İbn Arabî'dir. Bu etkinin temelinde ise devletin ilk yıllarından beri ulema ve sûflerin bu ekol ile yakın ilişki halinde olmaları yatar. Nitekim Şeyh Ebebalî'nin Dimaşk'ta öğrenim görürken İbnü'l-Arabî'nin sohbetlerine katılarak müridi olduğu rivayet edilmiş, devletin ilk resmî başmüderrisi Davud-i Kayserî *Fusûsu'l-Hikem'e* şerh yazmış, ilk Şeyhülislam Molla Fenarî de Davud-i Kayserî'den ilim tahsil etmiştir. Yavuz Sultan Selim Mısır seferi dönüşünde uğradığı Şam'da ilk iş olarak İbnü'l-Arabî'nin kabrini aratmış, bulunan yere derhal mescid, medrese ve tekkeden oluşan bir külliye yapılımasını emretmiştir. Her ne kadar bazı zahir uleması, "nehre atılmı ve atılırken de suyun üzerine sıçramamasına dikkat etmeli" fetvasını veriyse de *Fusûsu'l-Hikem'i* bizzat Sultan III. Murad tercüme ettirmiş ve tercümenin adını bizzat kendisi koymuştur. Yine sultanların emriyle bazı alimlere onu müdafaa eden risaleler yazdırılmıştır. Kadızâdeliler ve Çivizâdeliler tarafından sert eleştirilere konu olan İbn Arabî meselesi Şeyhülislam İbn Kemal'in fetvası ile bir nebze frenlenmiştir. Bazı ulemanın takındığı aşırı tavra rağmen İbnü'l-Arabî Osmanlı arifleri, alimleri ve şairleri arasında övgüyle anılan bir şahsiyet olmaya devam etmiştir.⁶²

Gerek İbn Kemal⁶³ ve gerekse Ebussuûd Efendi'nin fetvalarında açıkça görülen İbn Arabî değerlendirmelerine, Çivizade fetvalarında henüz rastlanmamıştır.

Ebussuûd Efendi döneminde, İbn Arabî konusu halk arasında tartışmalara konu olmuştur. Nitekim bir fetvada "Fusûs içinde vâk'i olan kelimât şer'at-ı şerîfe muhâlif olub küfürdür" diyen bir kişinin hükmü sorulunca Ebussuûd Efendi, önceki fetvâlarında gösterdiği savunmacı tavrının aksine açık bir biçimde "Şeriat-ı şerîfeye muhalif olan kelimât küfürdür demek müslime lâzımdır" demiş, bu gibi durumlarda "tereddüd" etmenin de "tecdîd-i iman" gerektirdiğini ifade etmiştir. "Ben Şeyh Muhyiddin Arabî'nin keramatın görüb tuturin" diyerek onun kerametlerini doğruluk sebebi sayarak, "Fusûs'da vâk'i olan kelimat-ı küfürdür demezin" düşüncesiyle Fusûs'daki her şeyi doğru kabul edenler hakkında da "ayni ile şeriat-i şerîfeye mütenakız kelimatın küfür idüğine tereddüd edüb küfür demez ise küfür lâzımdır"⁶⁴ şeklinde sert bir fetva vermiştir.

Halk arasındaki tartışmalara bu şekilde sert fetvalar veren Ebussuûd Efendi'nin başka fetvalarda İbn Arabî'yi savunucu tavırları dikkat çekmektedir. Nitekim o, İbn

⁶⁰ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 222a.

⁶¹ Mecmûatü'l-Fetâvâ, Şehid Ali Paşa, 2867, vr. 7b.

⁶² Kılıç, M. Erol, "İbnü'l-Arabî", *DİA*, XX, s. 513-514.

⁶³ S. Ktp., Drİmsv., 118, vr. 72b; S. Ktp., H. Mahmut, 1224, vr. 150^a; Nuruosmaniye, 1967, vr. 14b; Velî-1, vr. 228a.

⁶⁴ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 227b.

Arabî'nin, Fusûs adlı kitabında Firavun'un iman ile gittiği yönündeki bir ifadenin, Fusûs'da yer alan diğer bazı açıklamalarla çelişmesi sebebiyle İbn Arabî'ye ait olmadığını iddia etmiştir.⁶⁵ Fetvalarındaki bu tavrını Ma'ruzât'ında da sürdürmüştür: "Tedâ'ifinde muntavî olan bazı makâlât-i hakka Hazret-i Şeyhin idüğüne iştibâh yoktur. Amma vücûh-i delâlâtından bir vechile şer'-i şerîfe tevfiiki mümkün değil kelimât anda iftirâ idüğüne, uluvv-i şânı ve sâir kütüb-i meşhûresindeki tahkîk ve beyânî şâhid-i adldir.. ol kelimâtı idlâl için bir Yahudi ilhâk etmek ma'rûfdur". Bu gibi sebeplerden dolayı da "ol asıl kelimâtın mütâla'asından kemâl-i ihtiyât üzerine olmak mevâcib-i İslâmiyededir" diyerek Fusûs mutalaasından uzak durmayı tavsiye etmiştir. Ma'rûzât maddelerinin hukuki karakteri gereği, Padişah fermanı ile de artık bu tartışmalara son vermeğe çalışmıştır: "Nehy-i sultânî dahî sâdir olmuştur. Her vechile ictinâb dahi lâzımdır."⁶⁶

Başk bir fetvada ise, Ebussuûd Efendi İbn Arabî'nin bu iddialarını tevile yönelik eserler yazıldığı, yazarlardan birisinin de "Şeyh Mekki" adında biri olduğu, "Sultan selim han ol merhum zamanında" yaşadığı ve "Fusûsun zahiran şer'a muhalif kelimatın cem edüb cevablar verüb tahminen yigirmi cüz kadarın bir mücelled telif eylemiş" olduğunu, kendisinin de eseri görüp bizzat incelediğini ancak "vel vâk'î ihtida (?) olunacak (?) hali yök gibi" bir durumda olduğunu belirtmiştir. Adı geçen fetvanın sonunda diğer fetvalarda olduğu gibi, Fusûsu'l-Hikem'e başkaları tarafından ilaveler yapıldığı iddiasına yer vermiştir.⁶⁷

7- Diğer Tasavvuf Büyükleri

Tarikat hareketlerinin oldukça canlı olduğu Osmanlı toplumunda, halk arasında bu gibi hususların tartışmalara konu olacağı da açıktır. Nitekim fetvâlarda bu hususlara açıkça temas edilmiş, tarikat büyüklerine karşı oluşan menfi tavrın arkasında da genelde Çivizade fetvâlarının olduğu ifade edilmiştir. Nitekim İbrahim Gülşenî ile ilgili fetvada O'nun Muyiddin-i Arabî ve Şeyh Ömer ibnü'l Fânz ve Molla Hudâvendigâr vs. tarikat büyükleri hakkındaki eleştirilerine atıfta bulunulmuş, ancak bu eleştirilerin gerçek olmaktan ziyade "sû-i zan" olduğu üzerinde durulmuş, gerekçe olarak da "zirâ mutlak söyleyip, selb-i küllî eylemiştir" denilmiştir.⁶⁸

Halk arasında İmam Gazzâlî, Celaleddin-i Rumî ve İbn Arabî'yi tekfir edenler olmuş, Ebussuûd Efendi ise tekfir olayına sert tepki göstermiş, bu hususta da tekfir düşüncesine mesned teşkil eden Çivizâde fetvasını da yorumlamıştır. "Ol asl dâhiye-i azîmeyi tefevvüh eden bî dîn ortaya getirilüb hali bildirilüb verilen ecvibe mehâmil-i gayr-i makhûreye haml olunub ehl-i İslâm içinde fitne ilkâ etmek ehl-i İslâma layık değildir. Çivizâde taarruz etdikde hakikat-i hal mufassalan Hazret-i merhûme kaddesallahu sübhanehu ruhahü'l-aziz beyân olunmuştur, Hakim İshâk sâbıka zu'munca bazı kelimât-ı batıla söyledigiçün ortaya getirilüb tecdîd-i iman etdirilmiştir."⁶⁹

⁶⁵ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 227b.

⁶⁶ Ma'rûzât-ı Ebussuûd, SÜİFK., no: 1762, vr.; Sim. Ktp. Bağdatlı Vehbi, vr. 70a; Mecmûa, Esad Ef., 3487, vr. 74a; Esad Ef., 3612, vr. 273b; Esad Ef., 585, vr. 247b; Esad Ef., 892, vr. 287b; Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 227b.

⁶⁷ Mecmûa, Esad Ef., 3487, vr. 74a.

⁶⁸ Düzdağ, a.g.e., s., 192-193; Fetâvâ Ebussuûd, İsmihan Sultan, 216, vr. 111b-112a; Mecmûa, Esad Ef., 3783, vr. 266a, Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 229b.

⁶⁹ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 227a.

C- ZÜMRELER

1- Hubmesihçiler

Osmanlı Devleti kuruluşundan beri, fethettiği yerlerde gayr-i müslim teb'a ediniyor ve bunlarla ilişkilerini belirli bir düzene koyuyordu. Bu ilişkilerden birisi de dîni tartışmalardır. Nitekim 1354 yılında Osmanlılara ait Biga, Bursa ve İznik'te kalan Selanik Başpiskoposu Grigorios Palamas'ın, Sultan Orhan'ın, Osmanlı yöneticileri ve Osmanlı uleması ile rahatça Hıristiyanlık-Müslümanlık üzerine tartışmalar yaptığını mektuplarla anlatmıştır.⁷⁰ Ancak zamanla bu tartışmalar belirli bir ideolojinin propagandası, ardında da devlete karşı bir başkaldırı olarak gelişme göstermiş ve devlet içinde düşünce özgürlüğünün ötesine geçerek sosyal-siyasal bir problem halini almıştır. Bu problemin bir yansıması da kimi kaynaklarda "Hubmesihçilik" olarak ifade edilen boyuttur.

Başkent uleması arasında "İsevi Müslümanlık" yahut Müslümanlar arasında "Hz. İsa Kültü" şeklinde tarif edilebilecek olan Hubmesihçilerin, Hz. İsa'ya olağandan fazla ağırlık veren değişik bir Müslümanlık anlayışını temsil ettikleri gözleniyor. İstanbul'da böyle bir Müslümanlık anlayışının 17. yüzyılda bile oldukça yaygın bulunduğunu Paul Ricaut'tan öğreniyoruz.⁷¹ T. Houtsma, Molla Kabız'ı Hubmesihçiliğin kurucusu olarak kabul eder.⁷² Michel Balivet'e göre bu anlayış, genelde sûfi çevrelerle ve özellikle de Hurûflik'le ilgilidir. Gerçekten de Hurufilik'de Hz. İsa'nın güçlü bir yeri olduğu bilinmektedir. Gerek Fazlullah Esterabadi'nin eserlerinde ve öğretilerinde, gerekse onun en önde gelen halifesi İmüdeddin Nesîmî'nin Divan'ında bunu tespit etmek mümkündür.⁷³

İbn Kemal fetvâlarında konuya mesned teşkil edecek ilgili bir fetvâ şöyledir: "Zeyd Hazreti İsa peygamberlerin hatemidür dise şer'an ne lazim olur? El-cevap: Ondan sonra nebî gelmedi diyup bu itikatdan rücu itmezse katli lazim olur."⁷⁴ Ebussuûd Efendi fetvâlarında da benzer bir meseleye yer verilmiştir ki şöyledir: "Dese ki, Hazret-i Rasûlullâh sallellâhu aleyhi ve sellem hatemü'n-ebıyyîn değildir, belki Benüsmâil'den hatemünnebiyyîndir, Benüshak'dan hâtemü'n-nebiyyîn İsa'dır, mehdi zamanında gelse gerekdir, mehdi zamanında gelen İsa b. Meryem değildir ve Mehdi zamanında gelen İsa a'lem-i enbiyâdır, dese Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevab: Zındıkdır, katl lâzımdır"⁷⁵. Her iki fetvâda da Hz. İsa (as) ile Hz. Muhammed (as) arasında bir mukayese yapıldığı ve Hz. İsa'nın Hz. Muhammed (as)'dan üstünlüğü en azından eşitliği iddia edildiği görülmektedir ki bu iddialar Hubmesihçilerin iddiaları ile örtüşmektedir.

Hubmesihçilerle ilgili bir diğer mesele Hz. Muhammed (as)'a hakaret ifade eden sözlerdir. Nitekim bir fetvâda "Zeyd Hazret-i Rasûle hâşâ zanbaraca imiş dese ne lâzım olur? el-Cevab: Kâfirdir, katl olunur"⁷⁶ Bu konu özellikle Hıristiyanların ötedenberi Peygamber (as)'ın evlilikleri hususundaki asılsız iddiaları ile örtüşmektedir.⁷⁷

⁷⁰ Oğuzoğlu, a.g.e., VII, 25.

⁷¹ Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İst., 1998, s. 228.

⁷² Ocak, Zındıklar, s. 229.

⁷³ Ocak, Zındıklar, s. 230.

⁷⁴ S. Ktp., Drİmsv., 118, vr. 33b; S. Ktp., Crİh., 971, vr. 6b; Nuruosmaniye, 1967, vr. 29b

⁷⁵ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 227b-228a.

⁷⁶ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 217b.

⁷⁷ Bk. Rahmetullah el-Hindi, *İzhâru'l-Hak*, (trc. Abdulhadi Siddik), İst., 2005, I, 313-332.

Dolayısıyla bu fetva da muhtemelen bu mesele ile bağlantılı bir gündem maddesi olabilir.

Bu bağlamdaki diğer bir fetvâ da şöyledir: “ولو شئنا لآتينك كل نفس هديها” âyetinin hükümünde evliya ve enbiya dahildir dese ne lâzım olur? el-Cevab: Ahlâf dahillerdir der ise hâşâ ve kellâ kâfir olur sebb etmiş olur⁷⁸ Bu fetvâ da sözü edilen mesele de, Hıristiyanların Rasulullah (sav)’i günahkarlıkla itham etme gelenekleri ile örtüşmektedir.⁷⁹ “Sebb”, “ilhad” ve “zındıklık” konusu ile ilgili fetvâların bir çoğunun da bu açıdan değerlendirilmesi mümkündür.⁸⁰

a) Hakim İshak

Hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Bütün bilgi Ebussuûd Efendi’nin fetvalarında adının geçmesinden ibarettir.⁸¹ Ebussuûd Efendi fetvasında, bu kişinin Maide 48. ayet-i kerimesinde yer alan *وهميئنا* kelimesinden hareketle günümüzde var olan Tevrat ve İncil’in tahrif edilmemiş olup, hak olduklarını iddia ettiği, bu gibi kişilerin Kitab-ı Mukaddes’te Lut (as) hakkındaki zina iftirası gibi Kur’an-ı Kerim’le açıkça çelişen iddialara inandıkları belirtildikten sonra fetvâ istenmiş cevap olarak da “*Sebb-i sarîh ve cehl-i kabîhdir. İsrar ederler ise bi-l-ittifak katilleri lâzımdır. Tevbe-i sahîha edip imanlarını tecdîd edecek bizim eimme katında katilden halâs olurlar, sair eimme mezheblerince hadden katı olunurlar*” değerlendirmesi yapılmış, bu yönde yapılan savunmacı tevellere cevaz verilmeyip, teville kalkanlar hakkında da “sebb” fetvası tekrarlanmıştır.⁸²

b) Molla Kâbız

Molla Kabız’ın hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Kaynaklarda “*Kabız-ı Acem, Kabız-ı Acemî, Kabız-ı Mülhid, Kabız-ı Fasid*” gibi lakaplarla anılır. Aslen İran menşeli olduğu anlaşılmakta, ancak Anadolu’ya ne zaman geldiği bilinmemektedir. Yine kaynakların verdiği bilgi, O’nun medrese tahsili görmüş bir ilim adamı olduğunu ifade etmektedir. Hz. İsa’nın, Hz. Muhammed (sav)’den üstün olduğu inancını halk arasında yayarak, halkın zihinlerini karıştırması sebebiyle ulema harekete geçmiş, 934/1527 tarihinde Divan-ı Hümayun’a sevk edilmiştir. Rumeli Kazaskeri Fenârîzâde Muhyiddin Çelebi ile Anadolu Kazaskeri Kadiri Çelebi, meseleyi çözmeleri için görevlendirilmiş, Kabız Kazaskerlere ayet ve hadisler çerçevesinde iddiasını tekrarlamış, fakat kazaskerler bu iddiaları tatminkar bir şekilde cevaplandıramamış, aksine öfkelenerek onu tehdit etmişlerdir. Ertesi gün, Vezir-i Azam yeni bir mahkeme kurarak, Şeyhülislam İbn Kemal ve İstanbul Kadısı Sadeddin Efendi tarafından yeniden yargılanmasını temin etmiş ve mahkeme sonucunda İbn Kemal’in fetvası üzerine boynu vurulmuştur. İbn Kemal bunun üzerine zındıklık konusunda “*Risâle fi Tahkîk-i Lafzi’z-Zındık*” ile Molla Kabız’ın iddialarına cevap olarak ta “*Risâle fi Efdaliyyeti Muhammed aleyhisselam*” eserlerini telif etmiştir. İkinci eserinde İbn Kemal Molla Kâbız’ın fikirlerine cevap mahiyetinde şu konuları işlemiştir: Rasulullah (sav) alevîlere rahmet olarak gönderilmiş, son peygamber, ümmetin en hayırlı ümmet

⁷⁸ Velî b. Yusuf, *a.g.e.*, vr. 229b; *Fetâvâ Ebussuûd*, İsmihan Sultan, 216, vr. 112b.

⁷⁹ Bk. Rahmutlâh el-Hindi, *a.g.e.*, I, 332-341.

⁸⁰ Bk. *Mecmûa*, Esad Ef., 1074, vr. 48b.

⁸¹ Ocak, *Zındıklar*, s. 238.

⁸² Düzdağ, s. 195-196; Velî b. Yusuf, *a.g.e.*, vr. 229a; *Fetâvâ Ebussuûd*, İsmihan Sultan, 216, vr. 111a-b.

olduğu, dolayısıyla bu ümmetinin peygamberinin de diğer ümmetlerin peygamberlerinden daha üstün tutulduğu, kıyamet gününde onun kendi ümmetine, ümmetinin de bütün insanlara şahitlik yapacağı gibi hususlara temas edilmekte, ayrıca Hz İsa'nın semada hayat sahibi olmasının onun üstünlüğünü gösteremeyeceği, zira bir gün nüzul ederek ümmetini hakka davet edeceği belirtilmektedir.⁸³

Esasen İbn Kemal dönemi problemi olan bu meseleye Ebussuûd Efendi fetvâlarında rastlanmamaktadır. İbn Kemal'in görüşleri ise, açık ifade ile risalesinde geçmektedir.

2- Kızılbaşlar

Kızılbaşlık Erdebiliyye tekkesine dayanmaktadır. Erdebiliyye tarikatının ilk kurucuları ise esasen Şîî olmadıkları halde, bu hanedanın Şiîliği benimsemesi, bu sülaleden ilk saltanat davasına kalkışan ve Safiyyüddin el-Erdebîlî'nin torununun torunu olan Şeyh Şah İbrahim (Ö.1447)'in oğlu Şeyh Cüneyd (1460) zamanındadır. Zaten Şeyh Cüneyd'in her halde Suriye, Anadolu ve Azerbaycan'daki şii-batınî beyleri elde etmek, hatta Sınavne kadısıoğlu Bedreddin'in yoluna mensup sûfleri yanına toplamak için, Şiîliği kabul ettiğini bu yüzden Osmanoğulları ülkesinde ve Karaman'da kalamadığını Âşıkpaşazâde ifade etmektedir. Şeyh Cüneyd'in öldürülmesinden sonra, Erdebil sûfleri tarafından pir, hatta "Tanrı'nın zuhuru" olarak tanınan Şeyh Haydar, 12 dilimli kızıl tac giymeğe, kızıl sarık sarınmağa başlamış, müridlerine de, derecelerine göre aynı taci, sarıklı veya sarıksız olarak giydirmiştir.⁸⁴

Kızıl tac kabul edildikten sonra, İnan'daki Safevî şahlarına tabi olan bu zümreye Sünnîler tarafından kızılbaş denilmiştir.⁸⁵ Kızılbaşlık bir tarikat değil, bir din ve bir mezhep mahiyetini taşır.⁸⁶

Kızılbaş-Safevi münasebetinin Osmanlı Devletini sarsacak derecede vahim bir tehlike olduğunu iyi anlayan Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail üzerine yürümesinden önce, Kızılbaşlara şiddetli bir darbe indirmiş, Kanuni Sultan Süleyman zamanındaki bir Kızılbaş isyanını da Sadrazam İbrahim Paşa epey güçlüklerle bastırabilmiştir. Müteakip yıllarda Anadolu'da çeşitli amillerin tesiri altında zuhur eden isyanlarda da kızılbaşlığın mühim bir rolü olduğu muhakkaktır.⁸⁷

Kızılbaşların itikatlarında esas "Ali'yi Tanrı tanımaktır. Şehadetleri olan "İla ilahe illallah Muhammed Rasulallah Aliyyün Veliyyüllah, Veliyyan Ali Allah" sözleri de bunu açıkça bildirir. Mamafih aralarında dilden-dile nakledilen ve Menakıb el-Asrâr Bahcat el-Ahrâr ve Fazilet-nâme gibi mukaddes kitaplarında yazılı hikayelerde, Ali'den başka bir Allah da vardır. Fakat Kızılbaşlar bunları tevil ederler, Ali onlarca, bin bir "dondan" (libastan) baş göstermiştir. Onun için halkı şüpheye düşürmüştür. Zaten Allah, Muhammed ve Ali, üçü birdir. Tanrı, Muhammed ve Ali suretinde görünmüştür. Fakat bütün hikayelerde Ali daima Muhammed'den üstündür. Hatta onlarca mirac bile Peygamberin Ali sırrına ermesidir ve ayin-i cemleri de onlarca inanılan bu mirac hikayesinin temsilinden başka bir şey değildir. Ali'yi bir yandan Peygamber'in vasisi ve ümmetin imamı tanıyan, bir yandan Muhammed'in mürsidi sayan, bir yandan da

⁸³ Üzüm, İlyas, "Molla Kabız", *DİA*, XXX, s. 254-255.

⁸⁴ Gölpinarlı, Abdülbaki, "Kızılbaş", *İA*, VI, s. 789.

⁸⁵ Gölpinarlı, "Kızılbaş", *İA*, VI, s. 789.

⁸⁶ Gölpinarlı, *a.g.e.*, VI, s. 790.

⁸⁷ Gölpinarlı, *a.g.e.*, *İA*, VI, s. 790.

Tanı bilen bu zümre, ibadetleri tevîl etmek ve mezhepte dereceler kabul eylemek hususunda İsmailiyyenin tesiri altında kalmakla beraber, 12 imamı kabul ettiklerinden dolayı imamiyye mezhebinin müfritlerinden addedilebilir.⁸⁸

Fetvâlarda, "Çaryâre (dört halifeye)" söven bir kişinin kızılbaş olduğu tescil edilmiş olup, sövme anında birisi tarafından öldürülmüş olursa, öldüren kişiye ceza gerekli görülmemiş⁸⁹, Kızılbaşlık bir mezhep olarak değerlendirilip, bu mezhebe girenler mürted kabul edilmiş ve "Avreti tezevvüce kâdiredir, irtidadına şer'le hüküm olıcak, amma dar-ı harbde olmamağın emlâki kısmet olunmaz"⁹⁰ hükmü verilmiştir. Kızılbaşlarla savaşmak "gaza-yı ekber", bu uğurda ölmek "şehadet-i azime" telakki edilmiş gerekçe olarak da "Hem bağılılardır ve hem vücuh-i kesireden kâfirlerdir"⁹¹ hususları üzerinde durulmuştur.

Kızılbaşların reislerinin "seyyid"lik iddiasının tarihi gelişimi hakkında bilgi verilererek bunun aslının olmadığı, böyle bir seçerenin ulemaya zorla tescil ettirildiği ifade edilmiş, ardından bunun doğru kabul edilmesi halinde gerçek seyidliğin "Âl-i Rasul şâir-i şer-i mübini himâyet edenler" için doğru olacağı aksi takdirde Hz. Nuh misalinde olduğu gibi peygamber neslinden olmanın bir özellik olmadığı üzerinde durulmuştur.⁹²

Kızılbaşların Şiilik, dolayısıyla hem الله ورسوله وكتابه demeleri hem de ehl-i kible oldukları için tekfir edilmemeleri hususuna ise, "bu tâife yetmiş üç fırkanın halis birinden değillerdir" diyerek bunların, Şiilik gibi tekfir edilemeyen müslüman fırkalarla mukayese edilemeyeceği üzerinde durulmuştur.⁹³

Bu tahlilden sonra kızılbaşları o günkü inanç ve uygulamaları ve gerekli hüküm konusuna temasle şu tespitlerde bulunulmuştur: "Ol zâlimler Kur'an-ı azîmi şeriat-ı şerîfeden İslâmı tahfif eylemekle ve kütüb-i şer'iyye-i tahkir edüb oda yakmak ile ve ulemâ-i dînî ilimleri için ihanet edüb kırmak ile ve reisleri olan fâcir mel'ûni ma'bud yerine koyub ana secde eylemekle ve dahi hürmeti nusûs-ı kat'iyye ile sabit olan muharremât-ı diniye-i istihlal etmekle ve Hz. Ebibekr ile Hz. Ömer'e radiyallah-u anhumaya la'n eylemekle kâfir olduklarından sonra Hz. Aişe-i siddikanın radiyallah-u anhâ berâeti ve nezâheti bunca âyât-ı azîme nâzil olmuş iken anlara itâle-i lisan eylemekle Kur'an-ı Kerim'i tekzîb edüb kâfir olduklarından gayri Hz. Risâletin sallelâhu aleyhi ve sellem cenab-ı azizlerine şîn getürdükleri ile sebb-i nebi eylemiş olub cumhûr-i ulemâ-i a'sâr ve emsâr icmâ'î ile katilleri mübah olub küfürlerinde şek edenler kâfir olurlar."⁹⁴

Bu noktadan sonra İbn Kemal'in zındıklarla ilgili risalesine de konu olan zındıkların tevbesi meselesine geçilmiş ve bu konuda başta Hanefî mezhebi olmak üzere diğer sahabe ve alimlerin görüşlerine yer verildikten sonra padişahın bu konuda herhangi bir mezheple bağımlı kalmadan diğer mezheplerle de amel edebileceği belirtilmiştir: "Hazret-i İmâm-ı din-i penâh eyyedallah-u ve kavvâh zîker olan eimme-i

⁸⁸ Cölpınarlı, a.g.e., İA, VI, s. 791.

⁸⁹ Düzdağ, a.g.e., s., 112.

⁹⁰ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 223b.

⁹¹ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 223a; Düzdağ, a.g.e., s., 109; Mecmûa, Esad Ef, 3341, vr. 153a.

⁹² Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 223a-b.

⁹³ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 223a-b.

⁹⁴ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 223a-b.

*dinden kanki canibin kavli ile amel ederlerse meşrudur...*⁹⁵

Haklarındaki hüküm netleştirildikten sonra Kızılbaşlarla yapılacak savaşın fıkhına geçilmiştir: "Askerlerinde bulunub kıtâle mübâseret edenler ve binüb inüb etbâından olanların şanında asla tevakkuf ... değildir. Ama şehirlerde ve köylerde kendü halinde salâh üzerine olub bunların ikablarından ve e'falinden tenezzühî olub zahir halleri dahi sıdklarına delalet eyleyen kimesnelerin kezebleri zahir olmayınca üzerlerine bunların ahkamı ve u'ubatı icrâ olunmaz." Sonra da yapılan bu savaşın, tarihte Hz. Ebubekir (ra)'ın Müseylemetü'l-Kezzâb ve Hz. Ali (ra)'nin haricilerle yaptığı savaş kabilinden olduğu üzerinde durulmuştur.⁹⁶ Ebussuûd Efendi ayrıca, "Kızılbaş sâdâtındandır, anlara kılıç çekmek yokdur, ehl-i İslâm Pâdişâhı öldürdü" diyerek bu savaşa karşı çıkanlar hakkında da "Katle müstahak olur"⁹⁷ fetvası verilmiştir.

Savaş hukukunun tabii konuları arasında bulunan kölelik ve ganimet meselesi gündeme gelmiş ve bu hususta uyulacak hükümler üzerinde durulmuştur:

Kızılbaş çocuklarının köleleştirilmesi hususunda, "Babası ve anası ol mezheb-i bâtıla üzerine olub eshab ırdvanullahi teâlâ aleyhim ecmain ettikleri ve Hz. Aişe'ye radiyallah-u teâlâ anha dil uzattıkları şer'le sabit olub evlad-ı mezbûre din taakkul eylemez gâyet sağırler olıcak rakik olmalarına bir kavli-i zaif vardır, beş altı yaşında olub kelime-i şehâdet telaffuz edenleri asla rakik olmazlar. Müslimlerdir. Babalarının küfri anlara sirâyet eylemez"⁹⁸ denmiş, Nahcivan savaşı esirlerinin çocuklarının da köle kabul edilemeyeceği özel olarak belirtilmiştir.⁹⁹

Kızılbaş mezhebine giren kadınların mürtedde olmaları, mürtedde olanların ise normalde daru'l-harbe iltica etmeden yakalanmaları halinde esir düştükleri takdirde cariyeye olabileceklerine fetva verilmiş, ardından "Bu rivâyet ile evvel alunan avretlerin hizmetleri ve vat olunmaları" dahil, "Cümle hizmetleri helal" kabul edilmiş, bununla beraber bir farka da dikkat çekilmiştir: "Amma mürteddelerdir. İslâm'a gelmedin vatları helal değildir."¹⁰⁰ Burada Ebussuûd Efendi, Kızılbaş savaşında esir olan Ermeniler hakkında, "kızılbaş askeri ile asker-i İslâm üzerine gelip muhârebe etmiş olmayacak, şer'an esir olmak yoktur"¹⁰¹ fetvasını vermiştir.

3- Halvetiler

Ömer el-Halvetî'ye (ö.800/1397-98) nispet edilen İslâm dünyasının en yaygın tarikatıdır. Harizm'de başlayıp, Azerbaycan'da gelişimini sürdüren ve olgunlaşan tarikat Anadolu'ya Amasya'lı Pir İlyas tarafından getirilmiştir. Habib Karamânî vasıtasıyla oluşan kolu, Cemaleddin İshak Karamanî (ö.933/1527) eliyle İstanbul'da yayılmıştır.¹⁰²

Mevlevîlik ve Bektaşîlik gibi merkezîyetçi bir yapıya sahip olmadığı için kısa zamanda bir çok kollara ayrılan ve XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen her tarafından görülen Halvetîliğin, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Gülşenî'ye

⁹⁵ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 223a-b.

⁹⁶ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 223a-b.

⁹⁷ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 223b.

⁹⁸ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 77a.

⁹⁹ Düzdağ, a.g.e., s., 111.

¹⁰⁰ Düzdağ, a.g.e., s., 112; Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 77a.

¹⁰¹ Düzdağ, a.g.e., s., 111-112

¹⁰² Uludağ, Süleyman, "Halvetiyye", DİA, XV, s. 394.

kolunun kurucusu İbrahim Gülşenî sebebiyle bir takım olaylara sebebiyet vermiş, bu yüzden takibata uğratılmıştır ki meşhur Şeyh Muhyiddin Karamânî Halvetiliğin bu devirdeki ileri gelen şahsiyetlerinden birisidir.¹⁰³

Musiki eşliğinde, devran ve raks ile zikir yapmak tarikatın bariz uygulamalarındandır. Bundan dolayı kendilerine karşı çıkan bazı alimlerin itirazlarını reddetmek için Halvetiler devranı savunan eserler yazmışlardır.¹⁰⁴

Halvetiyyenin birçok kolu Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücud görüşünden etkilenmiş, bu etki Ahmediye kolunun Mısriyye şubesinin kurucusu Niyaz-ı Mısri'de en ileri dereceye ulaşmıştır.¹⁰⁵

Gerek İbn Kemal ve gerekse Ebussuûd fetvalarında Halvetilerin zikir meclisleri hakkında çok sayıda fetva bulunmaktadır. Fetvalarda, Halvetî taifesini, devran ile zikretmeleri sebebiyle tekfir edenler olmuş ancak Ebussuûd Efendi bu konuda bir genelleme yapmanın doğru olmadığını, bunlarla ilişki halinde olanlara doğrudan "kafir" demenin tazir cezasını gerektirdiğini belirtmiştir.¹⁰⁶ Halvetiler konusunun temel tartışma meselesi olan devran ve raks konuları ise ileride geniş olarak ele alınacaktır.

4- Fukara

İcraatlarından Kalendermeşrep bir zümre olduğu anlaşılan ve "fukarâ" diye adlandırılan bir zümrenin inaçlarını da yansıtan fetvâ şöyledir: "Bir tâife namaz kılmayıp ve şehri Ramazanın farzietini inkâr edip, Ramazan ayı geldikte sâim olmayıp, ve su'âl olundukta " biz fakirleriz, bize beş altı gün tutmak yeter" deyip ve " hamr bağına biz timar ederiz, kendi elimiz emeğidir, bize helâldir" deyip, istimrârî avretleri ile şurb-i hamr edip, ve keferenin cemiyeti günü geldikte mezkûr günlere kefare gibi ri'âyet ve hürmet edip, ve nice bunun gibi hılaf-i şer' fi'lleri olsa, şer'an bu makûle tâifeye ve bunları müslim i'tikad edip, ef'âl ü akvâllerine râzı olup, tehâlut olanlara şer'an ne lâzım olur? el-Cevab: Kâfirler, katilleri mubahır"¹⁰⁷

D- KONULAR

1- Tasavvufi Konular

Fetvalarda yer alan tasavvufi konular olarak da şu tespitleri yapmak mümkündür:

Ebussuûd Efendi'ye göre bir hafta, on gün ya da kırk gün gibi bir zamanda yetişme diye bir şey olamaz. Yetişmiş sayılanlara hırka ve tac giydirmenin de dîni her hangi bir hükmü sözkonusu değildir.¹⁰⁸

Osmanlı Tasavvuf Tarihinin en önemli ve tartışmalı konusu, tarikatların zikir esnasında sema, raks ve devran icra etmeleridir. Raks ve devran fetvalarında Halvetiye, Zeyniyye ve Zehebiyye tarikatlarının isimlerine yer verilmiştir.¹⁰⁹ Dolayısıyla burada özetlenecek konular özellikle bu üç tarikatı ilgilendirmektedir. Çivizade, İbn Kemal ve Ebussuûd Efendi fetvalarının ana konularından olan bu meselede yapılan tespitler özetle şöyledir:

¹⁰³ Ocak, Din ve Düşünce, a.g.e., I, 133.

¹⁰⁴ Uludağ, Süleyman, "Halvetiyye", DİA, XV, s. 394.

¹⁰⁵ Uludağ, "Halvetiyye", DİA, XV, s. 394-395.

¹⁰⁶ Düzdağ, a.g.e., s., 85; Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 230a.

¹⁰⁷ Düzdağ, a.g.e., s., 114; Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 222a.

¹⁰⁸ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 231b-232b.

¹⁰⁹ Mecmûa, SMK., Esad Ef. 918, vr. 362a.

Bir hareketi raks yapan, ayakların oynamasıdır. Zikir esnasındaki hareket halinde ayaklar sabit olduğu takdirde baş ve bel hareketleri raks kapsamına girmez.¹¹⁰ Bununla beraber oturarak zikretmek ayakta zikretmekten evlâdır.¹¹¹ Zikir esnasında başı sağa ve sola çevirmek, "*başların sağ cânibe tahrik ettiklerinde kalbinden mâsivayı tarh ve sol cânibe tahrik ettiklerinde tevhîd-i hakkı idhal kâsd etmek*" niyetiyle olursa caiz, olmazsa lağv ve abes olduğundan mekruh ve haramdır.¹¹² Raks ve deveran bî ihtiyar olursa haramiyete konu olmaz. "*Bî ihtiyâr*" olmanın ölçüsü de şudur: "*Cezbe-i ilâhiyye ile âlem-i tekliften münselih olanların 'âlem-i şehâdete müte'allik umûra aslâ şu'urları kalmaz, nefs-i zekiyyeleri, âlem-i rûhânîde olan şu'ûn mutâla'asında müstağrak olup, tedbîr-i bedene müştegil olmaz, hatta ba'zı a'zâ kanatılma duymaz, onlardan hareket ve ızdırap vâki' olunca hareket-i mürte'îş gibi gayri muntazam vâki' olur. Bu halle muttasıf olanların hareketi hurmet ve kerâhet ile vasf olunmaz, mukâbelesinde ne 'ikâb vardır ne sevâb. Amma ol tâîfeden sâdir olan hareket-i mevzû'a ve evzâ'-i masnû'a, ehl-i salâhtan sâdir olmak mümkün değildir. İhtiyâriyyedir, "ıztırâriyye" demek ma'siyet-i âhardır. Bu makûle, işinde gücünde gezip, tegannî ile usulle ettikleri evzâ'-i masnû'a "ihtiyârî değildir" demek mü'minden sâdir olur mânâ değildir.*"¹¹³

Deverân ibadet sayılmadıkça küfrü gerektirmez, mübah saymak ise ancak fıska gerektirir¹¹⁴. Raks ve deveranı ibadet saymanın küfrü gerektirmesi bunların leh, laib ve abes kapsamına girmesi halindedir. Çünkü bu kavramların kapsamına giren bir davranışı ibadet saymak Allah Teâlâ'ya iftiradır, bu da küfrü gerektirir.¹¹⁵

"Devèrân insan kalbini değiştirir ve insanları tevbeye teşvik eder" görüşü doğru değildir.¹¹⁶

Halvetîlere direk kafir denilmez, içlerinde iyi insanlar vardır. Kendi iradeleri ile isteyerek ve özel gayret sarfederek (mahza ıztırsız) deveran yapmak günah işlemektir, küfrü gerektirmez.¹¹⁷

Raksa helal diyen imamın arkasında kılınan namazın iadesi gerekir.¹¹⁸

Deverân'a fetvâ verenler Ali İmran 3/191 ayet-i kerimesi, Zümer 75. âyet-i kerîmesi, Rasulullah'ın rakısı¹¹⁹, Ashab, İmam Şafî ve Gazzâlî'nin fetvâsına dayanmışlardır.¹²⁰ Haram diyenler de, müftilerin fetvâlarına dayandıkları gibi, âyet ve hadislerin yorumu ile alimlerden nakledilen görüşlere itiraz etmekte ve âyetlerin bu şekilde yorumlanamayacağını, yorumlansa bile insanların meleklerin yaptıklarına bakarak ibadet ihdas edemeyeceklerini, bugünkü raksın meleklerin tavafından çok kafirlerin horon tepmesine daha çok benzediğini ifade etmişlerdir. Ayrıca Rasulullah'a "raks etti" demenin küfür olacağını, sebep olarak da raks gibi sefihçe bir davranışın, sefihlikten münezze olan peygamberlere nisbeti olduğunu iddia etmektedirler. Yine ashab ve

¹¹⁰ Düzdağ, a.g.e., s., 83

¹¹¹ Düzdağ, a.g.e., s., 83-84

¹¹² Düzdağ, a.g.e., s., 84.

¹¹³ Düzdağ, a.g.e., s., 84.

¹¹⁴ Düzdağ, a.g.e., s., 85.

¹¹⁵ Düzdağ, a.g.e., s., 85

¹¹⁶ Düzdağ, a.g.e., s., 86-87.

¹¹⁷ Düzdağ, a.g.e., s., 85.

¹¹⁸ Düzdağ, a.g.e., s., 87

¹¹⁹ Düzdağ, a.g.e., s., 85-86.

¹²⁰ Düzdağ, a.g.e., s., 85-86.

alimlerin cevaz verdikleri yönündeki iddianın bir iftira olduğunu, çünkü alimlerin raksın haramiyetinde ihtilaf etmediklerini, ihtilafın semâ'da olduğunu da kaydetmişler, ictihâdî konularda müctehidlerden başkasının görüşüne itibar edilemeyeceğini, İmam Gazzâlî'nin de müctehid olmadığından bu gibi konularda delil olamayacağını savunmuşlardır.¹²¹

Vali ve hakimlerin raks ve deveranı menetmeleri gerekir, bu emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker görevinin gereğidir.¹²²

Burada üzerinde durulması gereken bir husus ta, fetvâ mecmûalarında yer alan bu fetvâlardan farklı olarak, özellikle Şeyhülislam İbn Kemal ve Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin, mecmûalarda yer alan semâ, raks ve deverân ile ilgili sert fetvâlarından vazgeçtikleri ile ilgili iddialardır.¹²³ Bu iddialar bazı tarihî olay ve fetvalara dayanmaktadır.¹²⁴ Ne var ki nakledilen fetvalar, özel olarak incelenmeye muhtaçtır.

Raks ve devranın yanında fetvalarda yer alan diğer tasavvufî meseleler özetle şöyledir: Ebussuûd Efendi, "*Hâşâ ben Tanrıyla beraberim*" düşüncesi -ki 'vahdet-i vücud'çu düşünceleri ifade etmektedir- için küfür fetvası verip, ulemanın fetvasını hafife alarak itibar etmemenin de "katl" cezasını gerektirdiğini ifade etmiştir.¹²⁵

"*Bana Tanrıyı buluver*" diyen birisine cevap olarak "*Kur'an ile 'amil olup, Peygambere iktidâ edicek, bulursun*" denilmiş, ancak bu kişi cevaba "*anlara ne'amel, ben anlarsız bulurum yahut buldum*" diyerek itiraz etmiş bunun üzerine de Ebussuûd Efendi bu kişi hakkında "*katli lâzımdır, zındıktır*"¹²⁶ hükmünü vermiştir. Fetvâda yer alan konu ve iddialar Kalender meşrep tarikat müridlerini hatırlatmaktadır.

Ebussuûd Efendi, hastalara şifa, belalardan korunma ve şeytanın şerrinden korunmak için, evliya mezarlarında kesilen kurbanlar için "*kurbanı Hak te'âlâ ta'zîmi üzerine eyleyip, sevâbını onların ruhlarına ihda edip, istimdâd ederse nesne lâzım gelmez*"¹²⁷ diyerek, evliyanın ruhaniyetinden istimdâdî kabul etmiştir.

Belalardan sığınma konusunda evliya ismini çağırılmaya "*nesne lâzım gelmez*"¹²⁸ cevabını vermiş, veli-Nebî mukayesesi yaparak, Velî'lerin Nebîlerden üstün olduğunu savunan ve "*Rasûlullâh sallelâhu aleyhi ve sellem beş on kişiye hidâyet eyledi şeyh bütün dünyaya hidâyet eyledi*" diyen kişiler hakkında "*sebb-i sarıhdır, katli helaldır*"¹²⁹ fetvasını vermiştir.

Keramet olarak, Hz. İsa (as)'nın mucizelerinin aynısını gösterdiğini söyleyen kişinin zındıklık ve mülhidliğine hükmetmiş¹³⁰, bir başka fetvada da -ki bu Ma'rûzât maddesidir- keramet ve mucize farkı üzerinde durulmuştur.¹³¹

¹²¹ Düzdağ, Ebussuûd Efendi Fetvaları, s., 85-86.

¹²² Düzdağ, a.g.e., s., 87.

¹²³ Öngören, a.g.e., s. 383.

¹²⁴ Öngören, a.g.e., s. 384.

¹²⁵ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 222b.

¹²⁶ Düzdağ, a.g.e., s., 113.

¹²⁷ Düzdağ, a.g.e., s., 174; Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 184a.

¹²⁸ Düzdağ, a.g.e., s., 174

¹²⁹ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 229b; *Fetâvâ Ebussuûd*, İsmihan Sultan, 216, vr. 112b; 117b.

¹³⁰ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 228a.

¹³¹ *Ma'rûzât-ı Ebussuûd*, SÜİFK, no: 1762, vr. ; Milli Tettebular Mecmuası, s. 342; İÜİFK, no: 01, vr. 92b;

İlm-i zâhiri, ilm-i bâtına hicab kabul ederek, dînî emirleri öğrenmeyen ve bunların ancak ilm-i bâtın ile öğrenilebileceğini iddia eden bir zümre için, mülhidlik ve zındıklık fetvası vermiş, gereğinin ise katl olduğunu ifade etmiştir.¹³² Keşif iddiasında bulunarak tahsil-i ulûm yapmayan, bundan dolayı da âyet ve hadislere yanlış mana verenlere ta'zir fetvâsı vermiştir.¹³³

Şer'î ilimleri tahsil etmemiş Ümmî kişilerin şeyh olamayacağını ifade etmiş¹³⁴, mütedeyyin ve müteşerî' şeyhlere intisap etmenin farz ve vacib olmayıp, müstahab olduğunu¹³⁵, intisap edecek olanların sonradan mülhid olmaması için önceden İslâm ve iman konularını öğrenmesinin zorunlu olduğunu¹³⁶ söylemiştir.

Kimi tarikatlarda görülen, şeyhlere secde için "Secde-i tahiyet ve selâm ederse kebâirdendir, 'ibâdet için ederse küfr-i mahzûr bi-l-ittifak, ta'zîm için bazı eimme katında küfürdür, hiç niyet eylemese bazı eimme küfür demişler. Bazı eimme kebîre"¹³⁷ fetvasını vermiştir.

Hızır (as) için "*nebîdir ve velîdir*"¹³⁸ diyerek herkesi memnun edici bir cevap vermiş, Hızır (as)'ın hayatta olduğuna işaret eden fetvâlar vermiştir.¹³⁹

Kutub ve Ricalü'l-gayb konusu hakkında menfî bir tavır takınarak bu gibi iddiaları inkar etmenin bir sakıncası olmadığını ifade etmiştir.¹⁴⁰

En üstün ibadetin "*ma'rifetullâh*"¹⁴¹ olduğunu söylemiş, hadislerde geçen "*ma'rifet-i nefsdan ve ma'rifet rab*" hususunda geniş açıklamalarda bulunmuştur.¹⁴²

Nûr-i Muhammedî felsefesine temel teşkil eden "levlâke..." hadisinin senet olarak hadis olmadığını, "ulemâ-i ümmetî..." hadisinin sahih olduğunu belirtmiş, ardından "levlâke..." hadisinin yorumu üzerinde durarak, mefhum olarak doğru olabileceğini ifade etmiştir.¹⁴³

2- İtikadî Konular

a- Ehl-i Sünnet Kavramı

Ebussuûd Efendi fetvâlarında "*Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat*" kavramına yer vermiş, İbrahim Gülşenî¹⁴⁴ meselesi, Cuma ibadetlerinde icra edilen bazı uygulamalar¹⁴⁵ gibi özellikle tasavvufî problemlerde olduğu bazı önemli dînî konuları bu kavram ile açıklamaya ve çözümlenmeye çalışmıştır. Ancak İbrahim Gülşenî fetvasının dışında bu kavramı açıklayıcı bir yoruma rastlanmamıştır. Konu hakkında yeterli açıklama

→ →

Slm. Ktp., Esad Ef., 585, vr. 247a; Esad Ef., 892, vr. 287b; YB-1, vr., 4a; Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 218a.

¹³² Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 222b.

¹³³ Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 220b.

¹³⁴ Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 222b.

¹³⁵ Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 222b.

¹³⁶ Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 227a.

¹³⁷ Düzdağ, a.g.e., s., 88; Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 184b.

¹³⁸ Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 218a; *Mecmûa*, Esad Ef., 3677, vr. 144b.

¹³⁹ Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 218a; *Mecmûa*, Esad Ef., 3677, vr. 144b.

¹⁴⁰ Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 222b.

¹⁴¹ Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 8a.

¹⁴² Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 226a-b; *Mecmûa*, Esad Ef., 3762, vr. 74a; *Mecmûa*, Slm. Ktp., Pertevniyal, 893-970, vr. 188a.

¹⁴³ Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 226b.

¹⁴⁴ Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 229b; *Mecmûa*, Slm. Ktp., Esad Ef., 3783, vr. 266a.

¹⁴⁵ Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 6b; *Fetâvâ Ebussuûd*, Slm. Ktp., İsmihan Sultan, 241; vr. 8b-9a.

Şeyhülislam İbn Kemal'de görülmektedir.

Şeyhülislam İbn Kemal'e göre ehl-i sünnet ve'l-cemaat veya diğer bir tabir ile Ehl-i Hakk'ın tarifi şöyledir: "İtikâd-ı zâhir ile sünnet üzere hareket eden, Rasûlullah (sav)'in cemaatı (sahabesi) yolunda gidenlere Ehl-i Hakk ve Ehl-i Sünnet denir. Bu yola muhâlefet edip, zahiri terk edenlere taife-i muhalifin adı verildiği gibi, Ehl-i Bid'at ve dalâlet dahi denilmektedir.¹⁴⁶

Ebussuûd Efendi fetvalarında Ehl-i Sünnet olmanın karşısı olarak zındıklık-mülhidlik ve bid'at kavramları üzerinde durmuştur. Zındıklık ve mülhidlik kavramına özellikle Kızılbaşlarla ilgili fetvalarda geniş olarak temas edilmiştir.

Fetvânın üslubundan anlaşıldığına göre, zikir meclislerinde çalgı aleti kullanan bir kişi için "ehl-i bid'at" tabiri kullanılmış ve böyle bir kişinin elindeki sazını savunan bir kadının azline fetvâ verilmiştir¹⁴⁷. Tarikat grupları içerisindeki bid'atçilerden "Fi zamanına mübtediin ki kimi bir hafta ve kimi on gün ve kimi kırk günde yetişdik deyvü da'va ederler..."¹⁴⁸ şeklinde söz edilmiş, bir mahkeme şahitliğinde "ehl-i bid'at taze sakallı oğlanlar" dan bahsedilmiş¹⁴⁹; yine aynı konudaki bir başka fetvâ da "ehl-i bid'at"dan söz edilmiş ancak bu meselelerde bid'at kavramını açıklayıcı herhangi bir yoruma yer verilmemiştir¹⁵⁰.

Fikhî meselelerde bid'at kavramına "ihdâs" tabiri ile temas etmiş dînî temeli olmayan bazı uygulamalar için "caiz değildir. Cehele ihdas etmişlerdir. Lağv ve bidattır"¹⁵¹ yorumunu yapmıştır. Yine ücretle imamet-müezzinlik gibi dînî görev yapmayı caiz görmeyenler, bunun Kur'an ve hadiste olmadığını, dolayısıyla "ücret-i kadem" olarak değerlendirmenin "bid'at-ı hasene" sayılabileceğini, "bu alimler bid'at-i hasene ederiz sandılar vardılar şu asl-ı dalâle ve müfsideye bais oldiler" diyen vaizler hakkında "cahil ancak hacr olunub va'z ettirmemek lâzımdır"¹⁵² fetvasını vermiştir. Yine fıkıh ile ilgili olarak "dört mezheb üzerine cümle verilen fetvâları bid'attir, Resûlullah (sallallâhu aleyhi ve sellem) zamanında yok idi" diyerek, mezhepleri bid'at sayanlar hakkında, "ta'zîr-i şedîd olunduktan sonra, akli var ise şüphesiz hallolmak lâzımdır"¹⁵³ demiştir.

Rasulullah (sav)'in sünnetine aykırı dua ve virdleri tasvib etmemiş, sünnete rağmen bu gibi konularda şeyhinin emrini Peygamberin sünnetine tercih edenler hakkında katli fetvası vermiştir.¹⁵⁴

Kelam konularından sıfâtullah meselesinde "sıfâtullah zâtullâhın aynidir" sözünü "bid'at" olarak değerlendirmiştir¹⁵⁵.

b- İman Esasları

Ebussuûd Efendi'ye göre, "dîn-i İslâm ve millet"den olabilmek için, "Hak te'âlânın vahdaniyyetine ve Resûlullah (sallallâhu aleyhi ve sellem) in nübüvvetine, ve şeriat-i şerifenin

¹⁴⁶ "Suratu'l-Akaidi'l-Muhtasar", S.K. Tırnovalı, 1860, vr. 57b'den naklen, Dalkıran, a.g.e., s. 76-77.

¹⁴⁷ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 221a.

¹⁴⁸ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 231b-232b.

¹⁴⁹ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 118b.

¹⁵⁰ Mecmûa, Şehid Ali Paşa, 2868, vr. 133a.

¹⁵¹ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 4b; Fetâvâ Ebussuûd, İsmihan Sultan, 216, vr. 6a; Mecmûa, Antalya Tekelioğlu, 852, vr. 113a.

¹⁵² Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 220a.

¹⁵³ Düzdağ, a.g.e., s., 178; Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 121a.

¹⁵⁴ Düzdağ, a.g.e., s., 88; Fetâvâ Ebussuûd, İsmihan Sultan, 241, vr. 17a.

¹⁵⁵ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 216a, 225a, 227a.

*hakikatine i'tikad etmek 'avâma kifâyet eder. Mefhumlarına ve tefâsîl-i ahkâmına vukûf-i tafsilî lâzım değildir*¹⁵⁶; "icmal üzere tevehhûde ve nübüvvüte kail olan kâfir değildir."¹⁵⁷ Hangi dinden olduğunu¹⁵⁸ ve peygamberini bilmemeği¹⁵⁹ küfür saymış, tasdik ve ikrarı olduğu halde, "Müslim" kelimesinin "tasdik bi'l-cinan ve ikrâr bi'l-lisan idügin bilmeyüb ve Zeyd'e iman ve İslam'dan sual olundukda bilmezsin" diyen bir kişiye "ta'zir lâzımdır. Tecdid-i iman ettirilür" demiş, "bu sûrette Zeyd'e küfür lâzım olmaz, diyene nesne lâzım olur mi?" sorusuna da "ihtiyât ol dahî tecdid-i iman etmek gerekdir"¹⁶⁰ fetvasını vermiştir.

İman-Amel ilişkisi konusunda da, ameli imanın bir cüzü saymamış, ancak amelsizliğin imanı zayıflatacağını ifade etmiştir.¹⁶¹

1) Allah'a İman

Ebussuûd Efendi, "aslah alellah" konusunda "Bârî Teâlâ hazreti üzerine asla bir nesne vacib olmak yoktur, her hayr ve salâh ki aleme fayizdir, mahz tefaddul ve ihsan ile fayizdir"¹⁶² demiş, sıfatullah konusunda Seyyid Şerif Cürcânî'nin Haşiye-i Tecrid'inin evvelindeki vücub-i zati¹⁶³ konusunda geniş tahlillerde bulunmuş, "vücûd-i mümkünât ayn-ı Bârîdir" sözünün küfrü gerektirdiği, tecdid-i iman ve nikah edilmediği takdirde katli gerektireceği, "sıfatullah zâtullahın aynıdır" sözünün ise "bid'at"¹⁶⁴ olduğunu ifade etmiştir. *هیچ مکانی بتو خالی نه تو .. هیچ مکانی* küfürden maduddur"¹⁶⁵ diyerek elfaz-ı küfürden saymış, Allah Tealanın her yerde hazır ve nazır olma inancını "ilmen kudreti hazırır der ise olmaz, mekenen hazırır dese küfür.lâzım olur"¹⁶⁶ şeklinde yorumlamış; "Allah-u sübhanehu ve teâlâ hiçbir mekandan hali değildir" sözü için "nesne lâzım olmaz, mümkünden hali olmak manasına değil ise murâdı"¹⁶⁷ şartı ile cevaz vermiş; Allah Teala'nın mekandan münezzepliği hususunda ki doğru inancın "cemî' emkineden münezzehe olup, gökler yerler hükmünde ve ilminde ve kudretinde" deyû i'tikâd etmek lâzımdır" şeklinde olması gerektiğini, "du'âda eli yukarı kaldırmak, cihet-i fevk du'âya kible kılındığı için"¹⁶⁸ olduğunu söylemiştir.

هـ lafzı ile zikir etme hususunda "esmâ-i hüsnâ meydanda okunub ism-i müstakel etmemek lâzım olur"¹⁶⁹ " *هـ* zamirdir, neye ircâ eylesen ana raci olur"¹⁷⁰ fetvalarını vermiş; "el-Mâcid" isminin Allah'tan başkasına isim olarak verilmesini caiz görmüştür.¹⁷¹

Allah Teala ile ilgili bir konu da duâ ederken yardım istemektir. Bu hususta

¹⁵⁶ Düzdağ, a.g.e., s., 176; Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 214a.

¹⁵⁷ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 214a.

¹⁵⁸ Düzdağ, a.g.e., s., 112; Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 214a.

¹⁵⁹ Düzdağ, a.g.e., s., 112.

¹⁶⁰ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 214a.

¹⁶¹ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 214a-b.

¹⁶² Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 218b.

¹⁶³ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 214b-215a.

¹⁶⁴ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 225a, 227a.

¹⁶⁵ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 226b.

¹⁶⁶ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 226b.

¹⁶⁷ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 226b.

¹⁶⁸ Düzdağ, a.g.e., s., 176; Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 226b; Mecmûa, Esad Ef., 3406, vr. 49a.

¹⁶⁹ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 226b.

¹⁷⁰ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 226b.

¹⁷¹ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 226b.

"mahall-i duada ya Allah senden inâyet ve inâyet eyle demek cayız olur mi?" sorusuna, "manâ-yı luğavî melhûz değildir, olur" demiş; "Hazret-i Bârfi Teâlâ'dan inâyet recâ etmek nâ meşrûdur, zira ki manası bizim için bir mikdar zahmet ve ta'b çek demektir, Allah teâlâ zahmetden münezzehtir dese isabet etmiş olur mi?" sorusuna da, "asla mebâdîsi melhûz olmayub tevkîf şayi ve zâyî'dir, bunda ol mikdarı değildir"¹⁷² şeklinde yorumlamıştır.

Allah Teala'yı dünya gözü ile görme iddiasında bulunanları da, iman ve nikahlarını tazelemeye davet etmiştir.¹⁷³

2) Meleklerle İman

Meleklerle iman konusunda, meleklerle saygı konusu gündeme gelmiş, özellikle, can alıcı özelliğinden dolayı, sevimsiz kişiler için "can alıcı" lakabının kullanılmasını, Azrail (as)'a hakaret kabul ederek irtidat sebebi sayılmış, hüküm olarak da "darb-ı şedîd ile tecdîdi iman ve tecdîdi nikâh lâzımdır, cebren"¹⁷⁴ fetvası verilmiş, iman ve nikahı tazelemeden kılınan namazların kaza edileceği¹⁷⁵ ifade edilmiş, "meleğ-i kerime buğz tariki ile demiyecek küfür lâzım olmaz"¹⁷⁶ denilerek de konunun hassas boyutu belirtilmiştir.

3) Kadere İman

Genelde kadere teslimiyeti esas alan Ebussuûd Efendi, taun hastalığı konusunda "Hakk teâlâ hazretine tevekkül edüb, لا ما يصيبنا الا ما كتب الله لنا deyüb oturmak" gerektiğini vurguladıktan sonra, yapılabilecek diğer işlemin de "çıkarsa Bari teâlâ Hazretinin kahrından kaçub lutfuna iltica ederin deyû çıkamak"¹⁷⁷ olduğunu söylemiştir. Bunun yanında işlediği günahları kadere yükleyen cebriyeci anlayışı verdiği uzun fetvası ile eleştirmiş ve reddetmiştir.¹⁷⁸

Hayır ve şer konusunda, "hayr dahi şer dahi Hakk Teâlâ Hazretinin halkı ve icadi ile olur, amma hayr Hakk Teala'nın lutfi ile olur, şer abdin sû-i halinden olur"¹⁷⁹ diyerek, iman esaslarından olan "hayır-şer" kavramına açıklık getirmiştir.

Rızık-kader ilişkisinde, "kesb u sa'y etmek ile mukadder olandan ziyâde olmak muhaldir" diyerek genel manada, mal, kazanç ve ilim gibi rızıkların kadere bağlı olduğunu kabul etmiş, "amma kesb u sa'y etmüdügi takdirce olacağı mikdardan ziyâde olur"¹⁸⁰ diyerek de çalışmanın kazancın artmasına etkisine dikkat çekerek, miskinliğe teşvik eden bir kader anlayışı yerine, çalışmaya / tedbire dayalı bir kader anlayışının yerleşmesine çalışmıştır.

c- Gaybiyat / Cinler

Ebussuûd Efendi'ye özellikle bazı ölümlerin mezarlarında meydana geldiği görülen ilginç olayların sebepleri sorulduğunda "hayatında a'mâl ve ahlâkta kendine

¹⁷² Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 226b.

¹⁷³ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 225b-226a; Fetâvâ Ebussuûd, İsmihan Sultan, 216, vr. 117a.

¹⁷⁴ Mecmûa, Esad Ef., 3341, vr. 168b.

¹⁷⁵ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 216b.

¹⁷⁶ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 216b.

¹⁷⁷ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 186b.

¹⁷⁸ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 219a-220a; Mecmûa, Pertevniyal, 893-970, vr. 27b-29b; Mecmûa, Esad Ef., 3677, vr. 145b-146b.

¹⁷⁹ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 218b; 215a; Düzdağ, a.g.e., s., 176

¹⁸⁰ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 218b; Fetâvâ Yahya Ef., Esad Ef., 1087, vr. 15b; Fetâvâ Üskübî, Esad Ef., 1094, vr. 4b; Düzdağ, a.g.e., s., 176.

müşrik nüfûs-i şerîrenin bazı cesedine taa'llûk edip ef'âl-i dârreye âlet edinir" demek vardır. Kudret-i rabbanîyyeden ba'îd değildir"¹⁸¹ şeklinde bir yorumla cevap vermiştir.

Taun hastalığının sebepleri bağlamında cinlerle ilgisinin olup olmadığı ile ilgili bir soruya verdiği cevapla da ¹⁸² cin vakası ile insan hayatı arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Bununla beraber yeni doğan bir kız çocuğunun yüzünün sağ tarafında siyah uzun kıllar görüldüğünde bunu cinlerle bağlantılı yorumlayanlara karşı "*batıl söz söylemişler, alamet-i hayırdır, nice bunun emsali vâk'î olmuştur öyle diyenlere tevbe ve istiğfar lâzımdır*"¹⁸³ diyerek cin konusundaki aşırı düşüncelere karşı çıkmıştır.

d- Elfâz-ı Küfür

Ebussuûd Efendi fetvâlarında görülen önemli bir husus da elfâz-ı küfür, diğer bir ifade ile dinden çıkarıcı, irtidadı gerektiren söz ve davranışlardır. Bu gibi sözleri söyleyen ya da davranışlarda bulunan kişilerin tecdîd-i imân ve tecdîd-i nikâh etmeleri gerektiği belirtildiği gibi bazı fetvâlarda ta'zîr-i belîğ gerektirdiğinden de söz edilmiştir. Bu kelimelerin hataen söylenmiş olması durumu değiştirmedeği gibi, ¹⁸⁴ tecdîd-i iman konusunda kişinin yalnız başına imanını tazelemesi yeterli olmayıp, bunun hakim in huzuruna çıkarılarak yapılması gereken bir işlem olduğu da "*ismden halas da yoksa hakimü'l-vakte iletüb elbette tecdîd-i iman ettirmek lâzımdır*"¹⁸⁵ şeklinde bir fetva ile açıkça belirtilmiştir. İbadetlerden "*salatın iadesi lâzım değildir, haccın iade lâzımdır*"¹⁸⁶ denilmiş, guslün gerekmeceği¹⁸⁷, irtidat ile meydana gelen boşanmanın "*talâk*" olmayıp "*fesih*" sayılacağı¹⁸⁸ dolayısıyla bunda üç defa tekrarlanması halinde "*hulle*"ye ihtiyaç duymadan nikah yenilemenin mümkün olduğu¹⁸⁹, ancak erkeğin irtidadı sebebi ile boş olan kadının rızası ile nikah tazelenebileceği dolayısıyla nikaha zorlanamayacağı¹⁹⁰; bunun aksine kadın "*kasd ile küfür söyledikde*", "*fesh-i nikâhla bâin*" olacağından, "*ta'zîr-i belîğ ile İslâm'a getürdükden sonra Zeyd cebr ile tecdîd-i nikâh eder*" dolayısıyla "*İslâm'a geldikden sonra hakim iki şahid mahzarında Zeyd'e nikâh etmele Zeyd'in menkûhesi olur. Cebr ile evine alur gider*"¹⁹¹ denilmiştir. Yine talâk ile ilgili olarak kadının mürtedde olması ile "*Rivâyât-ı zâhirede bi lâ talâk firkat vâk'î olub avret habs olunub tecdîd-i imân ve tecdîd-i nikâh lâzım*"¹⁹² olduğu özellikle belirtilmiştir. Mürted olan bir kişinin "*tecdîd-i imân ve tecdîd-i nikâh etmedin zevcesini üç talâk*" boşaması da geçerli sayılmıştır.¹⁹³

İrtidadı gerektiren söz ve davranışlar cami görevlilerinin görevlerine devam edebilmeleri için "*izn-i cedid*"¹⁹⁴ gerektirdiği gibi kadılar için de "*tecdid-i berât*"¹⁹⁵ gerektirdiği

¹⁸¹ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 214a.

¹⁸² Düzdağ, a.g.e., s., 182

¹⁸³ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 213b-214a.

¹⁸⁴ Düzdağ, a.g.e., s., 46

¹⁸⁵ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 215a.

¹⁸⁶ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 215a.

¹⁸⁷ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 6a

¹⁸⁸ Düzdağ, a.g.e., s., 46

¹⁸⁹ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 61b.

¹⁹⁰ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 61a

¹⁹¹ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 61a

¹⁹² Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 61a

¹⁹³ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 61b.

¹⁹⁴ Düzdağ, a.g.e., s., 67; Fetâvâ Ebussuûd, İsmihan Sultan, 241, vr. 24a.

ifade edilmiştir. Bir fetvada öfke halinde "*filân kadılığı taleb edersen, dahi verdiklerinde kabûl edersen, Allahu teâlâyâ şirk getirmişlerden olayım*" diyen bir kadıya "*tecdîd-i iman ve azl-i ebedî*" gerektiği belirtilmiş, gerekçe olarak da "*bu makûle söz söyleyen kazâyâ lâyük olmaz*"¹⁹⁶ denilmiştir. İrtidat suçu sebebiyle görevinden azl edilen bir kişinin, izn-i cedit olmaksızın imamete geçip namaz kıldırması da mekruh kabul edilmiştir.¹⁹⁷

"*Tecdîd-i iman*" yanında "*ta'zîr-i belîğ*"ın gerektiği ifade edilen konulardan olarak da, hile-i şer'iyye olarak küfre girici davranışta bulunan kişiler, kendisine bir konuda bir şey sorulan kişinin "*o nesne imanına döndü*" demesi¹⁹⁸, bir kadı nâibinin şer'i bir konu ile ilgili verdiği hükme "*ben senin hükmüne kâil değilim*"¹⁹⁹ demek; bir kişinin ağzına ve dinine "*cimâ' lâfzı ile*" sövmek, bu sövgüyü kendi eşine yaptığı takdirde kadının boş olup istediği ile evlenme hürriyetinin doğacağı²⁰⁰, "*la'net sana da Müslümanlığına da*"²⁰¹ gibi meselelere de temas edilmiştir.

Fetvalarda "*tecdîd-i iman ve tecdîd-i nikâh*" gerektiren hususlardan diğer bazı tespitler şöyledir: Evlilik ile ilgili olarak "*evlenmek te'lîf edenin evi yıkılsun*"²⁰² hile-i şer'iyyeler için "*hiledir, ... aldatmaktır*"²⁰³, Müslüman olduktan sonra zaruret olmaksızın "*dayıma kâfir şapkasın ve libasın*" giymek²⁰⁴, bir köy halkının toplu olarak namazı terk edip bunda ısrarcı olmaları²⁰⁵, "*bismillah, Allah-u ekber*" diyerek domuz kesmek²⁰⁶, "*her bar ki namaz kılsam işim olmaz, nice kılayın şul tükenmez namazı*"²⁰⁷ demek, bir müslümanın bir papaza "*sen ben papâs*"²⁰⁸ demesi, âyet-i kerimelerin maksadına ve manasına aykırı yorumlarla yorumlanması²⁰⁹; "*müslim lafzının manasını tasdik bi'l-cinan ve ikrâr bi'l-lisan idügin bilmeyüb*" ve "*iman ve İslâm nedir*" diye sorulduğunda "*bilmezim*" demek.²¹⁰ Yine "*kafir olma*" cümlesini şart koşarak bir şey söyleyip, sözünü yerine getirmemek²¹¹, "*gel şeriate gidelim*" denildiğinde "*varmazım*" diyerek itiraz etmek²¹², bir kişinin alacaklısına "*malım yokdur malım alasin imanım yokdur, imanım alasin*"²¹³ demesi, "*Amr'dan aleça alınmak değil veren Tanrı canın almaya*"²¹⁴ demek, yaptığı bir işe pişman olan bir kişinin tevbe sadedinde "*estağfirullah*

→ →

¹⁹⁵ Düzdağ, a.g.e., s., 176-177

¹⁹⁶ Düzdağ, a.g.e., s., 134.

¹⁹⁷ *Mecmûa*, Şehid Ali Paşa, 2868, vr. 109b.

¹⁹⁸ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 215a.

¹⁹⁹ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 119b.

²⁰⁰ Düzdağ, a.g.e., s., 57-58; Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 225b; *Fetâvâ Ebussuûd*, İsmihan Sultan, 216, vr. 116b.

²⁰¹ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 225b.

²⁰² Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 61a.

²⁰³ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 106b.

²⁰⁴ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 187a.

²⁰⁵ Düzdağ, a.g.e., s., 60; *Fetâvâ Ebussuûd*, İsmihan Sultan, 241, vr. 27a.

²⁰⁶ Düzdağ, a.g.e., s., 113.

²⁰⁷ *Fetâvâyı Abdurrahim*, Aşir Ef., 137, vr. 38a.

²⁰⁸ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 225b.

²⁰⁹ Düzdağ, a.g.e., s., 85-86

²¹⁰ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 214a.

²¹¹ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 66b.

²¹² Düzdağ, a.g.e., s., 113.

²¹³ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 215a.

²¹⁴ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 225b.

*kâfir idim müslüman oldum*²¹⁵ demesi; bir yer ya da kişi ile olan eski bir ilişkiyi *"bu bunun hatibiye"*²¹⁶ şeklinde tanımlamak, bir kötülüğü engellemeye çalışan bir kişinin nehy-i ani'l-münkerini kabul etmeyerek *"dininiz gitti"* demek *"nehy-i münker etmele din gider demektir"* manasına geldiği için açık küfür sayılıp, teccid-i iman ve teccid-i nikâh gerektirdiği²¹⁷ ifade edilmiştir. Ayrıca *"şeriat-ı şerîfeye mütenakız kelamın küfür idüğine tereddüd"* etmek²¹⁸, *"fûlân fiili fûlân gün etmezsem kılım şuna dönsün deyüb işlememek"*, *"kâfir olayın demekten kinâyeye"* olduğu için²¹⁹, *"fûlân fiili işleyecek olursam Ka'be'ye taş atmışlardan olayın"* dedikten sonra o işi yapmamak²²⁰, Allah Teâlâ'nın melek gibi insan suretinde görünmesinin mümkün olduğunu ve hatta gördüğünü iddia etmek²²¹, hakkı olmayan aldığı akçaya *"haramdır"* diyen kimselere *"haram taşır"* demesi²²², *"arkın sekri haramdır, katrası değildir"*²²³ demek, *"kahveyi fiske-i hamri içtikleri üslub üzerine kahvehanelerde yahud müstakil meclisde telehhi için evza-ı mutad üzerine içmeyi"* helal kabul etmek²²⁴, bir kişinin eşine *"min ba'd seninle bir döşeğe girüb yatursam dinim kâfirün olsun"* dedikten sonra aynı döşeye yatması²²⁵ teccid-i iman ve teccid-i nikah gerektirmiştir.

"Mümkinat ayın-i bârîdir" demek küfür, *"sıfâtullah zâtullâhın aynidir"* demek ise bid'at²²⁶ kabul edilmiştir. Semavî dinlere küfretmenin teccid-i iman gerektirdiği ancak *"ağıza şetme ta'zîr-i beliğ ile iktifâ olunup ve tevbe teklif"* ile yetinileceği ayrıca, *"din ve imâna şetm olunduğuna râzı olan dahi"*²²⁷ kafir olacağı söylenmiştir.

Bir kişinin *"Allah teâlâ sağ olsun"* şeklindeki sözü ile ilgili olarak, "eğer karîbinin veyahud istinad ve itimad etdiği kimesnenin fevti esnâsında Hak Sübhanehu ve teâlâ hazreti ile iktifa edüb sayir mevcudatdan istiğnâ göstermek tarîki ile söyledi ise olmaz, bazı mütevekkilînden *كل من كلف الله من كل حالك* beyti kütüb-i muteberede min gayr-i nekir menkûldur, eğer istihfaf ve istihzâ tarîki ile yahud Hakk Sübhanehu ve teâlâ Hazreti dahi fevt ve fenâyâ kabil olmağı ihâm etmek vechi ile latife söyledi ise küfürdür, teccid-i iman teccid-i berât lâzım olur²²⁸" denilmiştir. Bunun gibi cahil birisinin *"Amr-ı ehl-i ilme senin alacanı karacanı yefalliyeyim"* demesi halinde, "eğer murâdî kitâblar ise"²²⁹ teccid-i iman ve teccid-i nikah gerektirdiği ifade edilmiştir.

Bunların yanında bir fetvada birisine *"can alıcı"* demek meleğe tahkir ifade etmiyorsa küfrü gerektirmediği, tahkir niyeti ile söylenmiş ise o zaman küfrü gerektire-

²¹⁵ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 215b.

²¹⁶ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 216a.

²¹⁷ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 220b; Düzdağ, a.g.e., s., 200.

²¹⁸ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 227b.

²¹⁹ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 66b.

²²⁰ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 66b.

²²¹ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 225b-226a; Fetâvâ Ebussuûd, İsmihan Sultan, 216, vr. 117a.

²²² Düzdağ, a.g.e., s., 114.

²²³ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 190b; Fetâvâ-yı Ali Efendi, Aşir Ef., 138, vr. 190b; İbrahim el-Halebi, *Mültekâ'l-Ebhur*, Slm.Ktp., Esad Ef., 994, vr. VIa.

²²⁴ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 191b; Mecmûa, Esad Ef., 3697, vr. 17b.

²²⁵ Fetâvâ Ebussuûd, İsmihan Sultan, 216, vr. 109b.

²²⁶ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 216a.

²²⁷ Düzdağ, a.g.e., s., 101-102; Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 225a; Fetâvâ Ebussuûd, İsmihan Sultan, 216, vr. 116a.

²²⁸ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 226a.

²²⁹ Velî b. Yusuf, a.g.e., vr. 227a.

ceği ifade edilmiş²³⁰, diğer bir fetvada da detaya yer vermeden doğrudan bu sözün iman ve nikahı tecdidini gerektirdiği²³¹ söylenmiştir.

Buraya kadar sıralanan meselelerde tecdid-i iman ve tecdid-i nikah gerektiği ifade edilirken, bazı meselelerde "ihtiyâten" tecdid-i iman gerektiği söylenmiştir. Nitekim bir fetvada, kahvenin telehî maksadı gütmeden, tıbbi faydaları dolayısıyla içmeyi helal kabul etmenin ihtiyâten tecdid-i iman gerektirdiğine yer verilmiştir²³². Yine bunun gibi bir kişinin işletmekte olduğu mîrî arazinin boş yerleri için "keñisenin vakfidır, biz şehâdet ederiz Hak keşîşlerindir" diyen bir kişi hakkında "neuzu billah-i teâlâ küfr olmak havfı vardır, ihtiyâtan tecdîd-i iman eylemek evlâdır"²³³ denilmiş, eşine "senin iki tane Tanrın var, biris Allah -ki O büyük Tanrı-, diğeri de Amr -ki O da küçük Tanrıdır" demesi ile "hâkim tefrîk edüb tecdîd-i imân ve tecdîd-i nikâh etmek ihtiyâta akreb"²³⁴ olacağı ifade edilmiştir.

Elfâz-ı küfür ile ilgili diğer bir husus da, bazı hukukî işlemlerin bir çare olarak kullanılmasıdır. Nitekim bir fetvâda, bir kadının kocasından boşanmak için "irtidat" yöntemini uygulamasının hükmü sorulduğunda "cebr ile İslâm'a getirilüb cebr ile tecdîd-i nikâh olunur, ta'zîr-i belîğden sonra"²³⁵ şeklinde cevap verilmiştir. Fetvalarda bu yöntemin özellikle kocalarından boşanmak isteyen kadınların sığındıkları bir yöntem olduğu dikkati çekmektedir.²³⁶

Bir fetvâda, elfâz-ı küfrün halk tarafından bilinmediği, bunun da özellikle aile kurumu açısından sakıncalı sonuçlar doğurduğu üzerinde durulmuş, Ebussuûd Efendi de, bu gibi zaruri bilgilere sahip olmamayı mazeret kabul etmemiş, ancak soruya daha net bir cevap vermeksizin idâre-i kelâm etme yolunu tercih etmiştir. "Fî zamânina ümmi tâifesi elfâz-ı küfrün cümlesin ne idüğün bilmezler elbette telaffuzdan hali değildir ol ecilden veledleri hâşâ veled-i zinâdır, fiileri dahî delalet eder deyû hükem eylese ana ne lâzım gelür? el-Cevab: Gaybete hükem değildir, firâsetle söylemiş sözi, gayri vâk'i idüğü muhakkak değildir."²³⁷

e- Haşr

Ebussuûd Efendi mahşer günü haşr-ı ruhânînin mahiyeti ile ilgili olarak "evvel ömürden âhir ömrüne değîn bâkî olub münhal olmayan eczâdır ki anâsırdan mürekkebdır"²³⁸ demiştir.

f- Sahabe

Sahabe konusu özellikle sünnî-şîf probleminde önem arz etmektedir. Bu meyanda üzerinde durulan hususlar da şüphesiz dört halife, Muaviye vd. sahabeler olmuştur.

Dört halife (çâryâr) konusunda, sebb meselesine temas edilerek, özellikle Hz. Ebubekr, Hz. Ömer ve Hz. Aişe'ye sövmenin Kızılbaşlarla ilgili bir husus olduğuna

²³⁰ Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 216b.

²³¹ Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 216b.

²³² Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 191b; *Mecmûa*, Esad Ef., 3697, vr. 17b.

²³³ Düzdağ, s. 107; Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 225b; *Fetâvâ Ebussuûd*, İsmihan Sultan, 216, vr. 116b.

²³⁴ *Mecmûa*, Şehid Ali Paşa, 2868, vr. 142a.

²³⁵ *el-Vikaye*, Esad Ef., 800, vr. 124a.

²³⁶ Örnek olarak bk: Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 61a; Düzdağ, a.g.e., s., 46.

²³⁷ Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 214b.

²³⁸ Veli b. Yusuf, a.g.e., vr. 18b.

işaret ile cevap verilmiş²³⁹ tir ki bu konulara önceden temas edilmişti.

Hz. Ali (ra)'nin, "reîs-i şühedâ"²⁴⁰ olduğu belirtilmiş, onun düldülü, zülfikarı hakkında bilgi vermiş²⁴¹, ona nispet edilmiş kimi sözleri de tashih etmiştir.²⁴² Hz. Hasan ve Hüseyin'in "sâdât" oluşlarının hangi nesepten olduğu "Evlâd-ı İmâmeynin radiyallahu anhuma sair üzerine tefdil ve tefavvukları mezkûrünün radiyallahu anhuma ebeveyn cihetindedir, radiyallahu anhuma ve anhu ecma'in" cümleleri ile ifadesini bulmuş, Hz. Ali (ra)'nın kızının oğlunun da Hz. Ali gibi emir olup olamayacağı sorusu ise nispeten kapalı bırakılmıştır.²⁴³

Hz. Muaviye'ye "hayırlı kişi değildir" diyenlere "tazir"²⁴⁴ fetvası verilmiş, "şetm ve lan edenlere" "ta'zîri şedîd ve habsi medid"²⁴⁵ lazım geldiği belirtilmiştir. Bu arada "Yezid'e la'net ve ana la'net etmeyene dahi la'net" sorusuna "la'net etmeyene la'net na meşrudur, la'net etmemek anın ef'âlin kabul değildir"²⁴⁶ şeklinde cevap verilmiştir.

Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasında meydana gelen olayları da "ictihat" problemi açısından ele almış ve müctehidin isabet etmesi halinde iki, yanılması halinde de bir sevap olması prensibi gereği, Hz. Muaviye'nin davranışının bir ictihat hatası olması halinde bir sevabı alıp alamayacağı sorusuna, bu konuda bazı açıklayıcı bilgilerden sonra "vâk'i olan hatası ve ana binaen cereyan eden vekâyii afv buyurmağa Hakk Sübhanehu ve teâlâ kâdirdir"²⁴⁷ demiştir.

g- Mezhep

Osmanlı Devleti'nin hukuk alanında Hanefî mezhebini esas almış, müftülerin fetvâlarında, kadıların da hükümlerinde bu mezhebin en sahih görüşleri ile amel etmeleri emredilmiştir.²⁴⁸ Hukuki alanda başlayan bu uygulamanın zamanla itikâdî esaslar içerisinde de yer aldığı görülmektedir. Nitekim bazı fetvalarda din ve mezhebini bilmemenin hükmü sorulurken²⁴⁹, bazı fetvalarda mezhep inancının detayları bile belirlenmiştir.

Mezheplerin bütünü reddetmenin "ta'zîri şedîd olunduktan sonra, akli var ise şüphesiz hallolmak lâzımdır"²⁵⁰ gerektirdiği belirtilmiş, mezhep kabulünde "anun mezhebini cümle mezhebden esahhdır"²⁵¹ prensibi esas kabul edilmiş, bir mezhebi kabul edenin diğer mezheplerle ilgili tavrı hususunda da, "avam icmal üzere kendi İmâmını sair eimmeden efdal idüğine itikad etmek gerek, havas ahvalini bilmek murâd eden Muhtasar İbn

²³⁹ Velf b. Yusuf, a.g.e., vr. 223a-b; Düzdağ, a.g.e., s., 112.

²⁴⁰ Velf b. Yusuf, a.g.e., vr. 18a; *Mecmûa*, Esad Ef., 3729, vr. 106a-b; *Fetâvâ Ebussuûd*, İsmihan Sultan, 241, vr. 38a.

²⁴¹ *Mecmûa*, Reşid Ef., 985b.

²⁴² *Mecmûa*, Esad 3752. vr., 179a; *Mecmûa*, Esad Ef., 3448, vr. 12b.

²⁴³ Velf b. Yusuf, a.g.e., vr. 224a; *Mecmûa*, Esad Ef., 3463, vr. 12a.

²⁴⁴ Velf b. Yusuf, a.g.e., vr. 224b.

²⁴⁵ Düzdağ, a.g.e., s., 112; *Mecmûa*, Esad Ef., 3341, vr. 168b.

²⁴⁶ Velf b. Yusuf, a.g.e., vr. 224b.

²⁴⁷ Velf b. Yusuf, a.g.e., vr. 224b; *Mecmûa*, Esad Ef., 3677, vr. 144b.

²⁴⁸ *Ma'rûzât-ı Ebussuûd*, SÜİFK, no: 1762, vr. ; *Millî Tettebular Mecmuası*, s. 344; BV-1, vr. 72b; İÜİFK, no: 01, vr. 94a; *Mecmûa*, Esad Ef., 3809, vr. 138b; Esad Ef., 892, vr. 289b; Velf b. Yusuf, a.g.e., vr. 118b.

²⁴⁹ Düzdağ, a.g.e., s., 112; Velf b. Yusuf, a.g.e., vr. 214a.

²⁵⁰ Düzdağ, a.g.e., s., 178; Velf b. Yusuf, a.g.e., vr. 121a.

²⁵¹ Velf b. Yusuf, a.g.e., vr. 185b-186a.

*Hacib şuruhuna nazar ede*²⁵² açıklamasını yapmıştır. Ayrıca, fikhî mezhep kabulü ile itikâdî mezhep kabulü arasında bağlantı kurularak, "Hanefiyyülmezheb olanın Ebu Mansûr Matüridi'dir. Şâfi'îyyülmezheb olanın Ebu'l-Hasan Eş'ari'dir"²⁵³ esaslı vazolunmuştur.

h-Cennet ve Cehennem

Fetvalara göre, müslümanlar cehennemin üzerinden geçerken cehennemin ateşi söner.²⁵⁴

Cennet ile cehennem ortasında olan "Araf", "bir sûr-i refi' ya da bir derece-i mütevessitadır." Burada birinci manaya göre "enbiyadır", ikinci manaya göre ise "hasenatı ve seyyiatı beraber olanlar" duracak, sonra da "Bari Tealanın fazlı rahmeti ile cennete girerler."²⁵⁵ Cennetin anahtarı "eşhedü en lâ ilahe illallah ve eşhedü enne muhammeden Rasulullah" sözüdür.²⁵⁶ Cennet hurileri dünyadaki insanlar gibi nefes alırlar.²⁵⁷ İnsanlar cennete damarlarındaki kanları ile girerler²⁵⁸, dil olarak Farsça konuşurlar.²⁵⁹

SONUÇ

Osmanlı dînî düşüncesi, İbâhiyye ve Vahdet-i Vücut ile "Evliya kültü"ne dayanan fukara, medresenin Matüridî-Eş'arî sistemi ile fukara inançları arasında sıkışmış kalmış ulema, "gaza" ve "ila-i kelimetullah" davası peşinde, fukara ve ulema arasında tercihde zorlanan ümeranın kavgaları arasında oluşmuş bir düşüncedir. Bu karmaşık ve kavgalı başlangıcın Osmanlı'nın son günlerine kadar devam ettiği meclis-i meşâyih benzeri kuruluşların esbâb-ı mûcibe ve icraatlarından anlaşılmaktadır.

Yıldırım Bayezid zamanına kadar bir şekilde idâre-i maslahat ortamında, genelde yan yana ve iç içe yürüyen fukara ve ulema ile bunlara ayak uyduran ümera, Yıldırım Bayezid'den sonra bir arayışa girmiş, tasavvufu ibâhiyye, evliya kültü ve vahdet-i vücut'dan aykılarak, medrese kitaplarının arasında bulunan maturidî-eş'arî çizgisine oturtma gayretinde olmuş, Fatih Sultan Mehmet ile, bu kavgaya felsefe de katılmış ve Fatih Sultan Mehmed kelam-felsefe-tasavvuf üçlüsünü mezc etme ve her üçünü, "tevhid" inancı çerçevesinde birleştirmeye çalışmıştır. Kanunî dönemine gelinceye kadar ümeranın bu arayışı genelde alimler ile olmuştur. Ulema'dan Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi, İbn Kemal ve Ebussuûd Efendi ise bu çalışmalarda en fazla pay sahibi olarak görülmektedir.

Çivizâde'nin sert tepkisi, İbn Kemal'in yumuşak savunması, Ebussuûd Efendi elinde yeniden harmanlanmış, böylece Osmanlı dînî düşüncesi, sert-tatlı bir yöntem ile hemen hemen Osmanlı'nın sonuna kadar devam edecek idâre-i maslahatçı tahlillerle, hassas bir çizgi üzerinde varlığını sürdürmüştür.

²⁵² Vefî b. Yusuf, *a.g.e.*, vr. 216b.

²⁵³ *Fetâvâ Üskubi*, Esad Efendi, 1094, vr. 6b.

²⁵⁴ Vefî b. Yusuf, *a.g.e.*, vr. 19a.

²⁵⁵ *Mecmûa*, Esad Ef., 3341, vr. 168b.

²⁵⁶ *Mecmûa*, Esad Ef., 1074, vr. 2a.; vr. 1a.

²⁵⁷ Vefî b. Yusuf, *a.g.e.*, vr. 18b.

²⁵⁸ Vefî b. Yusuf, *a.g.e.*, vr. 18b.

²⁵⁹ *Mecmûa*, 3463, vr. 1a, metin.